

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əlyazması hüququnda

Nəsibova Bahar Əsgər qızı

“Azərbaycanın kənd yerlərinin ekoloji vəziyyəti və sosial nəticələri ”

mövzusunda

İstiqamətin şifri və adı

060510 Ekologiya

İxtisasın adı

**Ətraf mühitin mühafizə metodları və
bərpa**

Elmi rəhbər :

Magistr proqramının rəhbəri :

dos. F.B.Eminov

dos. Novruzova Fizzə

Kafedra müdiri :

prof. Mehdiyeva V.Z.

BAKI – 2020

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3-5
I Fəsil. Azərbaycanın dağlıq və düzənlik kənd ərazilərinin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri.....	5-42
1.1.Ərazinin relyefi və geoloji quruluşu.....	5-17
1.2.İqlimi və su ehtiyatları.....	17-29
1.3.Torpaq və bitki örtüyü.....	30-42
II Fəsil.Azərbaycanın dağlıq və düzənlik kənd ərazilərində təsərrüfat sahələrinin inkişafının müasir vəziyyəti və onun social iqtisadi aspektləri.....	43-63
2.1.Sənaye sahələrinin inkişafının müasir vəziyyəti və sosial iqtisadi aspektləri.....	43-53
2.2.Kənd təsərrüfatının inkişafının müasir vəziyyəti və sosial iqtisadi aspektləri.....	53-58
2.3 Turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadənin müasir vəziyyəti və perspektivləri.....	58-63
III Fəsil.Azərbaycanın kənd ərazilərinin ekoloji durumu və optimallaşdırılması yolları.....	64-71
3.1.Kənd ərazilərinin təbii ehtiyat potensialından istifadə və ekoloji problemlər(eroziya,şoranlaşma və səhrələşmə,sel və sürüşmə).....	71-75
3.2Turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadənin ekoloji problemləri	76-77
Nəticə.....	76-77
Ədəbiyyat.....	78-80

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızın dağlıq və düzənlik ərazilərində 9 torpaq tipinin müxtəlif növləri qeydə alınır. Bu

torpaq tiplərinin hansı ərazilərdə yayıldığını qeyd edək: Dağ-

çəmən torpaqları Böyük Qafqazın və Kiçik Qafqazın hündür dağlıq ərazilərində, qonur dağ-

me.ə torpaqları Böyük Qafqazın və Kiçik Qafqazın meşəlik ərazilərində, Qəhvəyi dağ-

meşə torpaqları Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz dağlarının dağlıq ərazilərində və Lənkəranın dağlıq və dağətəyi ərazilərində yayılmışdır. Dağ-

qara torpaqların konkret yayıldığı ərazi yoxdur. Bu torpaqlar ayrı-

ayrı yerlərdə müxtəlif ölçülü sahələrdə yayılıb. Sarı torpaqlar ölkəmizin ərazisində

ə Lənkəranın dağətəyi hissəsində və alça dağlıq hissəsində yayılmışdır. Şabalıdı torpaqları nisbətən geniş ərazini əhatə edir. Bu tip torpaqlar dəniz səviyyəsindən 2

00 metrə qədər olan dağətəklərində və alçaq dağların ərazilərində zolaq yaradırlar.

Boz və boz-qonur torpaqların yayıldığı ərazi Kür-

Araz ovalığındadır. Çəmən torpaqları da həmçinin, Kür-

Arazın ərazisində yayılmışdır. Şoranlıqlar isə respublikamızın bəzi ovalıq ərazilərində yayılmışdır.

Bundan başqa respublikamızın relyefi də mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi ilə məşhurdur. Respublika ərazisi hündürlüyü 800-

1000 metr olan Orta Araz çökəkliyi və Aşağı Araz çökəkliyi, hündürlüyü təxminən

100-120 metr olan Ləngəbiz-Ələt ön dağları, Talış dağları, hündürlüyü 0-

50 metr arasında olan Abşeron, Qobustan rayonlarından və s. bu kimi dağlardan, düzənliklərdən, ovalıqlardan və s.-dən təşkil olunmuşdur.

Belə zəngin torpaq bitki örtüyünə malik olan ölkədə təbii ki, torpaqların eroziya, şoranlaşma, səhrələşmə və s. kimi ekoloji problemləri də qaçılmazdır. Bu problemlərin qarşısının alınması yolları, torpaqların yaxşılaşdırılması tədbirləri

dissertasiya işində öz əksini tapmışdır.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının da tarixi çox qədimlərə gedir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatından danışarkən pambıqçılığı xüsusi qeyd edə bilərik. Pambıqçılıqla məşğul olan bölgələrə Gəncə-Qazax inzibati rayonunu, Mil-

Qarabağı və digərlərini göstərə bilərik. SSRİ-

nin tərkibində olandan sonra pambıqçılığa xüsusi diqqət edilirdi. Pambıqtəmizləmə sənayesi inkişaf etdirilirdi. Müasir dövrdə də aqrar sənayeyə xüsusi diqqət ayrılır. Xüsusilə, cənab prezidentimiz aqrar sahənin inkişafına böyük önəm verir.

Aqrar sənayeni inkişaf etdirdikcə ölkəmizin torpaqlarında və atmosferində də ekoloji problemlər yaranır. Bu problemlərin həlli yollarına da dissertasiya mövzusunda toxunulmuşdur.

Turizm sahəsində də ölkəmizin dağlıq və düzənlik ərazilərinin rolu danılmazdır. Azərbaycanın həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərinin özünəməxsus göz oxşayan, füsunkar təbiəti bura gələn xarici və yerli turistləri valeh edir. Bunun nəticəsidir ki, ötən əsrə müqayisədə müasir dövrdə ölkəmizə gələn turistlərin sayı təxminən 3 dəfə artıb. Turizm bildiyimiz kimi bir çox istiqamətlərdə ekoloji problemlər yaradır. Bu problemlərdən və həlli istiqamətlərindən də dissertasiya mövzusunda yazılmışdır.

Bütün bu yuxarıda yazılanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, mövzum aktualdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın dağlıq və düzənlik ərazilərinin relyefinin, iqliminin, sənayesinin, kənd təsərrüfatının ekoloji problemlərinin öyrənilməsi, bu sayılan amillərin hər region üçün xarakterik xüsusiyyətləri, tədqidat işi nəticəsində əldə etdiyimiz nəticələr və təkliflərin tətbiq edilməsindən ibarətdir. Tədqidatın vəzifələri isə dissertasiyanın quruluşundan, strukturundan asılı olaraq yaranmışdır və araşdırılmışdır.

Tədqiqatın predmet və obyekt. Tədqiqatın predmeti olaraq tədqiqat aparılan obyektə daxil olanlar nəzərdə tutula bilər. Tədqiqatın obyektini kimi isə əsas ekoloji problemlərin yaranma mənbəyi olan hadisələr, proseslər nəzərdə tutulur. Bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu dissertasiyanın predmeti kimi Azərbaycanın ümumilikdə dağlıq və düzənlik ərazilərində olan antropogen

təsirlər nəticəsində yaranmış, stasionar mənbələrin tullantıları nəticəsində yaranmış, nəqliyyat vasitələrinin, xüsusilə, avtomobil nəqliyyatının mühərrikindən çıxan qaz və tozşəkilli tullantılar vasitəsi ilə yaranmış ekoloji problemlər və onların sosial nəticələri nəzərdə tutulur. Tədqiqatın obyektini kimi isə Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən bütün dağlıq və düzənlik ərazilər nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Tədqiqatın əsas informasiya bazası olaraq mövzuya aid olan Azərbaycanlı müəlliflərin kitabları, dissertasiyaları, məqalələri, o cümlədən mövzu ilə əlaqəli xəbər yayımlayan xəbər protalları, statistik məlumatlar olan rəsmi saytlar və s. Dissertasiyanın sonunda qeyd olunmuş ədəbiyyat siyahısına daxil olan mənbələrin hamısı nəzərdə tutulur. İşlənməsi metodlarına isə əsasən hazırlanmış cədvəllər, qrafiklər, təhlillər və s. aid edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin gedişatı zamanı həyata keçirilən araşdırma tədbirlərində daha kompleks yanaşma olur. Azərbaycanın kənd ərazilərində aparılan tədqiqat işləri nəticəsində əldə olunan faktlara əsasən ekoloji problemlər və bu problemlərin sosial nəticələri müəyyən edilir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın sonunda qeyd edilmiş elmi tədqiqat prosesinin nəticəsində əldə edilmiş təkliflər praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın kənd yerləri həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə vardır. Bu kəndlərin hər biri özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işinin quruluşu. Quruluşuna görə görə dissertasiya işi girişdən, 3 fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından təşkil olunmuşdur. Dissertasiya işi 80 səhifəlik həcmdədir.

Fəsil 1. Azərbaycanın dağlıq və düzənlik kənd ərazilərinin təbii-coğrafi xüsusiyyətləri

1.1 Ərazinin relyefi və geoloji quruluşu

Əvvəlcə Azərbaycanın ümumilikdə ərazisinin relyefi və geoloji quruluşu haqqında məlumat alaraq, sonra isə respublikamızın bu xüsusiyyətləri haqqında bir neçə ayrı-ayrı bölgələr üzərindən məlumat alırıq.

Azərbaycanın relyefi: Respublika ərazisinin hündürlük intervalı 4466 metr ilə 27 metr arasında dəyişir. Ölkə ərazisinin 18%-ni okean səviyyəsindən aşağıda olan ərazilər, 24%-ni hündürlüyü 0-200 metr arasında olan sahələr, 15,5%-ni hündürlüyü 200-500 metr arasında olan ərazilər, 19,5%-ni hündürlüyü 1000-2000 metr arasında olan ərazilər, 6,5%-ni hündürlüyü 2000 metrdən 3000 metrə qədər olan ərazilər, 1%-ni isə hündürlüyü 3000 metrdən yüksək olan ərazilər təşkil edir.

Baş Qafqaz silsiləsi Xəzərə doğru kiçik silsilələrə bölünür. Bunlara misal olaraq Aladaş silsiləsini, Gədi-Kürkeçidağ silsiləsini, Kəmci silsiləsini və s. silsilələri göstərə bilərik. Bu silsilələr də bir az da kiçik silsilələrə ayrılaraq Qobustan dağlarına, oradan isə Abşeronə keçir. Baş Qafqaz silsiləsi cənub hissədə Alazan-

Əyriçay çökəkliyinə düşür. Bu çökəkliyin Azərbaycanda uzunluğu 210 km, eni isə 30 km-

dir. Baş Qafqazın cənub şərqində Nilaydağ silsiləsi uzanır. Bu silsilənin hündürlüyü 2100 m-ə qədər uzanır.

Samur –

Dəvəçi ovalığının Azərbaycan Respublikasına düşən hissəsi Samur çayıdan Sumqayıt çayına qədər ərazi tutur. Şimal-

qərb istiqamətindən Qusar maili düzənliyinə keçir. Qusar maili düzənliyinin nisbi hündürlüyü 10 metr ilə 25 metr arasındadır. Samur-

Dəvəçi ovalığının səviyyəsi okean səviyyəsindən təxminən 28 metr aşağıda yerləşir.

Kiçik Qafqazın Azərbaycana düşən hissəsi Dərələyəz, Qarabağ, Şahdağ, Zəngəzur

,Murovdağ və s.bir neçə silsilələr ilə təmsil olunmuşdur.Kiçik Qafqaz dağlarının şimal hissəsindəki silsilələr şimala getdikcə enərək Gəncə-Qazax düzənliyinə çatır.

Zəngəzur **silsiləsi** Araza qədər uzanır.Kiçik Qafqazın dağ silsilələrinin içində ən yüksəyi Zəngəzur silsiləsidir.Bundan qərb istiqamətdə Dərələyəz silsiləsi yerləşir.Silsilənin orta hündürlüyü 3000 metr ilə 4000 metr arasında dəyişir.

Arazdan qərbdə yerləşən Talış dağları 3 silsilədən-Peştəsər,Talış,Burovar silsilələrindən ibarətdir.

Azərbaycanın mərkəzi hissəsində yerləşən Kür çökəkliyi əsasən dağlıq ərazilərdən ibarətdir.Kür çökəkliyinin ən əsas oroqrafiya vahidi Kür-Araz ovalığı hesab olunur. (8).

Ümumi Respublikanın relyefi və geoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat aldıqdan sonra əvvəlcə Azərbaycanın dağlıq əraziləri haqqında məlumat yazacağıq: Azərbaycanın füsunkar təbiətinə və göz oxşayan mənzərəsinə görə bir-birindən heç də geridə qalmayan çoxlu dağ kəndləri,dağlıq rayonları vardır.Bunlardan bir neçəsi üzərində fikrimizi açıqlayacağıq və bu ərazilərin ekoloji atributları haqqında əldə etdiyimiz məlumatları yazacağıq.İlk öncə Quba rayonundan başlayacağıq:

Quba rayonunun relyefi:

Böyük Qafqaz dağlarının cənub-

qərb istiqamətində yerləşən,çox qədim tarixə və füsunkar təbiətə malik Quba , Samur-

Dəvəçi ovalığından Baş Qafqaz dağlarına qədər uzanır. Bu rayonun relyefi daha çox dağətəyi maili düzənliklərdən, orta dağlıqlardan və yüksək dağlıqlardan ibarətdir. Rayonun şimal-şərq hissəsində Qusar maili düzənlikləri və Samur-

Dəvəçi ovalığı yerləşir, Baş Qafqaz silsiləsinə paralel olaraq Yan silsilə uzanır.

Rayon ərazisində ən hündür zirvə Qızılqaya yerləşir,hansı ki, yüksəkliyi 3726 m-dir, Bundan başqa hündürlüyü 3629 m-

çatan Babadağ ,hündürlüyü 2874 m-

ə çatan Şahnəzər zirvəsi vardır.Yağıntılardan illik miqdarı 500 mm ilə 900 mm ar

asında dəyişir. Yağıntılarının əsas hissəsi isə payız aylarında düşür. Rayonun ərazisindən axaraq Xəzər dənizinə tökülən çaylar da vardır, bunlar Qudyalçay, Qaraçay, Vəlvələ çaylarıdır.

Qubada olan Xınalıq kəndinin əhalisinin ayrıca özünəməxsus adət-ənənələri və özünəməxsus dilləri vardır. Xınalıq kəndinə yaxın ərazidə bənzərsiz, unikallığında heç də Xınalıqdan geridə qalmayan daha bir dağlıq kənd - Qrız kəndi yerləşir.

Əsasən dağlıq ərazilərə malik olan Quba rayonunda, həmçinin də, bütün bölgələrdə, hətta ölkə hüduqlarından kənarında məşhur olan Qırmızı Qəsəbə yerləşir. Bu ərazidə yəhudilərin böyük bir icması yaşayır. Bu kəndin sakinlərinin əsas məşğuliyyətləri ticarətdir. Rayon şimal-şərqdən Samur-

Dəvəçi ovalığıyla, cənub –

qərbdən isə Baş Qafqaz dağlarıyla qonşudur. Quba rayonunun ən hündür zirvəsinin hündürlüyü 4206 m olub Tufandağ adlanır. Ən alçaq ərazisinin hündürlüyü isə 100 metrdir.

Azərbaycan Respublikasının relyefi müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Ərazi orta, yüksək və alçaq hündürlüklü dağlardan, tirələrdən, yaylalardan, platolardan və düzənliklərdən, ovalıqlardan təşkil olunmuşdur. Yüksəkliyi 28 m ilə 4466 m arasında dəyişir. Ən alçaq yer Xəzər dənizinin sahillərində təxminən -

28 metr, ən yüksək zirvəsi isə Böyük Qafqaz silsiləsində yerləşən Bazardüzü zirvəsidir ki, bu zirvənin hündürlüyü təqribən 4466 m-dir.

Respublika ərazisi alçaq, yüksək, orta dağlıqlardan, düzənliklərdən ibarətdir. Daha dəqiq desək Okeanın səviyyəsindən alçaqlıqda yerləşən sahələr respublikada təqribən 18% sahə tutur, yüksəkliyi 0 m-dən başlayıb 200 m-

ə qədər olan sahələr 24% sahə tutur, 200 m-dən başlayıb 500 m-

ə qədər olan ərazilər 15,5% sahə tutur, 500 m-dən başlayıb 1000 m-

ə qədər olan ərazilər 15,5% sahə tutur, 1000 m-dən başlayıb 2000 m-

ə qədər olan ərazilər 19,5% sahə tutur, 2000 m-dən başlayıb 3000 m-

ə qədər olan ərazilər 6,5% sahə tutur, 3000 m-

dən yüksəkdə yerləşən ərazilər isə 1% sahəni tutur və orta hündürlüyü təxminən 384 m-ə çatır.

Qusar rayonunun relyefi:Eyni adlı çayın üzərində və Qusarçayın vadisində yerləşir.Qusar rayonunda 3 relyef tipi –dağlıq relyef,ovalıq relyef,dağətəyi relyef vardır.

Qusar rayonu Böyük Qafqazın ətəyində, Qusar maili düzənliyi adlanan ərazidə yerləşir.Qusar rayonunun ərazisində Azərbaycanda ən məşhur iki zirvə- hündürlüyü 4466m olan Bazardüzü zirvəsi və hündürlüyü 4242m olan Sahdağ zirvəsi yerləşir.Həmçinin, bu ərazidə bir yaylaq-Şahnabad yaylağı yerləşir. (10)Rayonu əhəmiyyətli edən digər səbəb Samur çayının,Samur-Abşeron kanalının, Rusiyaya gedən başlıca avtomobil magistralının Qusarçay kimi obyektlərin rayon ərazisində yerləşməsidir.

Rayon şimaldan Samur çayı ilə, şimal-qərb, qərb və cənub-qərbdən Böyük Qafqaz dağları ilə, cənubdan Qusarçay vadisi ilə, Şərqdən isə Qusar maili düzənliyi ilə həmsərhəddir.

Relyefinə görə Qusar rayonunda ovalıq, dağətəyi və dağlıq ərazilər mövcuddur. Qusar rayonunun coğrafi mövqeyi imkan verdiyi üçün Respublikamızın "Şimal qapısı" adlanır.Qusar rayonunun qonşu rayonlarla olan sərhəddinin uzunluğu təxminən 200 km-

dən çoxdur ki, bunun da təxminən 170 kilometrini quru sərhəddi, 45 kilometrini isə su sərhədi təşkil edir. Rayonun həmsərhəd olduğu rayonlar şimal-qərb tərəfdən Rusiya Federasiyasıdır,daha dəqiq desək Dağıstandır, şimal-şərq tərəfdən Xaçmaz rayonudur,cənub-şərq tərəfdən isə Quba rayonudur.

Yerdən yüksəkliyi 2895 m -

ə qədər olan Salavat aşırımı da bu rayonun ərazisindədir. Ərazinin hündürlüyü ovalıq hissədə təqribən 100m hündürlükdən başlayır. Respublika ərazisində olan müasir buzlaq sahələri Bazardüzü, Tufan, Bazaryurd və s.bu kimi ərazilər əsasən bu rayonun ərazisində yerləşir.

Daşkəsən rayonu rayon tabeli şəhər statusunu ötən əsrin ortalarında -

1948 ci ildə almışdır.Daşkəsən rayonu Gəncədən 43 km,Bakıdan isə 406 km mə

safədə yerləşir. Daşkəsən Qoşqar çayının solunda yerləşir və dəniz səviyyəsindən 1600 metr yüksəklikdə olan dağlıq

rayondur. Bu rayonun salınmasında məqsəd bu ərazidən dəmir filizinin çıxarılmasıdır. 1.1 Ərazinin relyefi və geoloji quruluşu

Əvvəlcə Azərbaycanın ümumilikdə ərazisinin relyefi və geoloji quruluşu haqqında məlumat alaraq, sonra isə respublikamızın bu xüsusiyyətləri haqqında bir neçə ayrı-ayrı bölgələr üzərindən məlumat alırıq.

Azərbaycanın relyefi: Respublika ərazisinin hündürlük intervalı 4466 metr ilə 27 metr arasında dəyişir. Ölkə ərazisinin 18%-

ni okean səviyyəsindən aşağıda olan ərazilər, 24%-ni hündürlüyü 0-

200 metr arasında olan sahələr, 15,5%-ni hündürlüyü 200-

500 metr arasında olan ərazilər, 19,5%-ni hündürlüyü 1000-

2000 metr arasında olan ərazilər, 6,5%-

ni hündürlüyü 2000 metrdən 3000 metrə qədər olan ərazilər, 1%-

ni isə hündürlüyü 3000 metrdən yüksək olan ərazilər təşkil edir.

Baş Qafqaz silsiləsi Xəzərə doğru kiçik silsilələrə bölünür. Bunlara misal olaraq Aladaş, Gədi-

Bundan qərb istiqamətdə Dərələyəz silsiləsi yerləşir. Silsilənin orta hündürlüyü 3000 metr ilə 4000 metr arasında dəyişir.

Arazdan qərbdə yerləşən Talış dağları 3 silsilədən-

Peştəsər, Talış, Burovar silsilələrindən ibarətdir.

Azərbaycanın mərkəzi hissəsində yerləşən Kür çökəkliyi əsasən dağlıq ərazilərdən ibarətdir. Kür çökəkliyinin ən əsas orografiya vahidi Kür-

Araz ovalığı hesab olunur.

Ümumi Respublikanın relyefi və geoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat aldıqdan sonra əvvəlcə Azərbaycanın dağlıq əraziləri haqqında məlumat yazacaq:

Azərbaycanın füsunkar təbiətinə və göz oxşayan mənzərəsinə görə bir-

birindən heç də geridə qalmayan çoxlu dağ kəndləri, dağlıq rayonları vardır. Bunlardan bir neçəsi üzərində

fikrimizi açıqlayaq və bu ərazilərin ekoloji atributları haqqında əldə etdiyimiz

məlumatları yazaq. İlk öncə Quba rayonundan başlayaq:

Quba rayonunun relyefi:

Böyük Qafqaz dağlarının cənub-

qərb istiqamətində yerləşən, çox qədim tarixə və füsunkar təbiətə malik Quba , Samur-

Dəvəçi ovalığından Baş Qafqaz dağlarına qədər uzanır. Bu rayonun relyefi daha çox dağətəyi maili düzənliklərdən, orta dağlıqlardan və yüksək dağlıqlardan ibarətdir. Rayon ərazisində ən hündür zirvə Qızılqaya yerləşir, hansı ki, yüksəkliyi 3726 m-dir, Bundan başqa hündürlüyü 3629 m-

çatan Babadağ , hündürlüyü 2874 m-

ə çatan Şahnəzər zirvəsi vardır. Yağıntılardan illik miqdarı 500 mm ilə 900 mm arasında dəyişir. Yağıntılardan əsas hissəsi isə payız aylarında düşür. Rayonun ərazisindən axaraq Xəzər dənizinə tökülən çaylar da vardır, bunlar Qudyalçay, Qaraçay, Vəlvələ çaylarıdır.

Böyük Qafqaz dağlarının cənub-

qərb hissəsində olan Quba rayonunun ərazisində dəniz səviyyəsindən 2500 metr yüksəklikdə yerləşən bir kənd mövcuddur. Bu kənd Xınalıq kəndi adlanır. Kənd əhalisinin ayrıca özünəməxsus adət-

ənənələri və özünəməxsus dilləri vardır . Xınalıq kəndinə yaxın ərazidə bənzərsiz, unikallığında heç də Xınalıqdan geridə qalmayan daha bir dağlıq kənd-

Qırız kəndi yerləşir.

Əsasən dağlıq ərazilərə malik olan Quba rayonunda, həmçinin də, bütün bölgələrdə, hətta ölkə hüdudlarından kənarında məşhur olan Qırmızı Qəsəbə yerləşir. Bu ərazidə yəhudilərin böyük bir icması yaşayır. Bu kəndin sakinlərinin əsas məşğuliyyətləri ticarətdir. Rayon şimal-şərqdən Samur- Dəvəçi ovalığıyla, cənub – qərbdən isə Baş Qafqaz dağlarıyla qonşudur. Quba rayonunun ən hündür zirvəsinin hündürlüyü 4206m olub Tufandağ adlanır. Ən alçaq ərazisinin hündürlüyü isə 100 metrdir. Azərbaycan Respublikasının relyefi müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Ərazi orta, yüksək və alçaq hündürlüklü dağlardan , tirələrdən, yaylalardan, platolardan və düzənliklərdən, ovalıqlardan təşkil olunmuşdur. Yüksəkli

yi 28m ilə 4466 m arasında dəyişir.Ən alçaq yer Xəzər dənizinin sahillərində təxminən -

28 metr,ən yüksək zirvəsi isə Böyük Qafqaz silsiləsində yerləşən Bazardüzü zirvəsidir ki,bu zirvənin hündürlüyü təqribən 4466m-dir . Respublika ərazisi açaq,yüksək,orta dağlıqlardan,düzənliklərdən ibarətdir.Daha dəqiq desək Okeanın səviyyəsindən alçaqlıqda yerləşən sahələr respublikada təqribən 18% sahə tutur, yüksəkliyi 0 m-dən başlayıb 200 m-ə qədər olan sahələr 24% sahə tutur, 200 m-dən başlayıb 500 m-ə qədər olan ərazilər 15,5% sahə tutur, 500 m-dən başlayıb 1000 m-ə qədər olan ərazilər 15,5% sahə tutur, 1000 m-dən başlayıb 2000 m-ə qədər olan ərazilər 19,5% sahə tutur, 2000 m-dən başlayıb 3000 m-ə qədər olan ərazilər 6,5% sahə tutur, 3000 m-dən yüksəkdə yerləşən ərazilər isə 1% sahəni tutur və orta hündürlüyü təxminən 384 m-ə çatır.

Qusar rayonunun relyefi:Eyni adlı çayın üzərində və Qusarçayın vadisində yerləşir.Qusar rayonunda 3 relyef tipi –

dağlıq relyef,ovalıq relyef,dağətəyi relyef vardır.(9).

Qusar rayonu Böyük Qafqazın ətəyində, Qusar maili düzənliyi adlanan ərazidə yerləşir.Qusar rayonunun ərazisində Azərbaycanda ən məşhur iki zirvə-hündürlüyü 4466m olan Bazardüzü zirvəsi və hündürlüyü 4242m olan Sahdağ zirvəsi yerləşir.Həmçinin, bu ərazidə bir yaylaq-Şahnabad yaylağı yerləşir .Rayonu əhəmiyyətli edən digər səbəb Samur çayının, Samur-

Abşeron kanalının, Rusiyaya gedən başlıca avtomobil magistralının Qusarçay kimi obyektlərin rayon ərazisində yerləşməsidir. Rayon şimaldan Samur çayı ilə, şimal-qərb, qərb və cənub-

qərbdən Böyük Qafqaz dağları ilə, cənubdan Qusarçay vadisi ilə, Şərqdən isə Qusar maili düzənliyi ilə həmsərhəddir. Relyefinə görə Qusar rayonunda ovalıq, dağətəyi və dağlıq ərazilər mövcuddur.

Qusar rayonunun coğrafi mövqeyi imkan verdiyi üçün Respublikamızın "Şimal

qapısı" adlanır. Qusar rayonunun qonşu rayonlarla olan sərhəddinin uzunluğu təxminən 200 km-dən çoxdur ki, bunun da təxminən 170 kilometrini quru sərhəddi, 45 kilometrini isə su sərhədi təşkil edir. Rayonun həmsərhəd olduğu rayonlar şimal-qərb tərəfdən Rusiya Federasiyasıdır, daha dəqiq desək Dağıstandır, şimal-şərq tərəfdən Xaçmaz rayonudur, cənub-şərq tərəfdən isə Quba rayonudur. Yerdən yüksəkliyi 2895 m -ə qədər olan Salavat aşırımı da bu rayonun ərazisindədir. Ərazinin hündürlüyü o valıq hissədə təqribən 100m hündürlükdən başlayır. Respublika ərazisində olan müasir buzlaq sahələri Bazardüzü, Tufan, Bazaryurd və s. bu kimi ərazilər əsasən bu rayonun ərazisində yerləşir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının relyefi- Kiçik Qafqazın cənub-qərb istiqamətində yerləşən Azərbaycanda Muxtar Respublika olan Naxçıvan Muxtar Respublikası dəniz səviyyəsindən təxminən 1450 metr hündürlükdədir. Muxtar Respublikanın ərazisi dağlıq hesab olunur. Buna səbəb ərazinin yarıdan çox hissəsini hündürlüyü 1000 metrdən yüksək olan dağlar təşkil edir. Digər qalan hissəsi isə maili Arazboyu düzənliklərdən ibarətdir. Bu da təxminən 10 min hektar ərazini əhatə edir. Bu düzənliklər iki səbəbdən-

tektonik çökmələrin və akkumulyasiya prosesi nəticəsində yaranır. (11)

Muxtar Respublikanın ərazisində orta və alçaq dağlar üstünlük təşkil edir. bunlara misal olaraq Zəngəzur silsiləsini, Dərələyəz silsiləsini və s. göstərə bilərik. Zəngəzurun ən hündür zirvəsi hündürlüyü 3906 metr olan Qapıcıq dağıdır. Bunlardan başqa Muxtar Respublikanın ərazisində hündür olan zirvələrə misal olaraq hündürlüyü 3827 metr olan Yağlıdərə dağı, hündürlüyü 3814 metr olan Qazangöldağ, hündürlüyü 3754 metr olan Sarıdərə dağı, hündürlüyü 3560 metr olan Dəvəboynu dağı və s- ni göstərə bilərik. (9)

Dərələyəz Zəngəzurdan sonra ən hündür zirvə hesab olunur. Burada isə ən hündür zirvə Küküdağ zirvəsidir ki, hündürlüyü 3120 metrdir. Burada başqa hündür zirvə isə hündürlüyü 2740 metr olan Keşəltəpə dağıdır. Dərələyəz silsiləsi Zəngəzur silsiləsi ilə 3087 metr hündürlüyə malik olan adsız zirvə vasitəsi ilə birləşir. Mu

xtar Respublika ərazisi müasir relyefə uyğun olan Nurs,Paradağ,Tirkeş kimi Mio sen- Alt Pliosen yaşlı qalxmalara malikdir.

Qafqaz Dağlarının cənub-

şərq istiqamətində yerləşən Naxçıvan ərazisinin təxminən 75%-

inin hündürlüyü 1000 metrdən yuxarıdadır.Yüksəkliyi 600metr-

1000 metr arasında olan yerlərdə üçüncü və dördüncü dövr çöküntüləri vardır.Ər azidə yayılmış üçüncü dövr çöküntüləri “bedlend”tipli relyef yaradır.Bu relyef ti pi olan ərazilərdə duzlu və kövrək dağ süxurları yayılmışdır.

Muxtar Respublikanın ərazisində relyef əsasən akkumulyasiya prosesi nəticəsin də əmələ gəlir.Naxçıvanın ən alçaq bölgəsi 400 metr yüksəklikdə olan Araz çayı dərəsidir,ən hündür zirvəsi yüksəkliyi 3904 metr olan Qapıcıq dağıdır.Ərazidə o rta yüksəklik isə təxminən 1400 metr hesab olunur.Ərazi yuxarıdan baxdıqda dü zgün olmayan romb şəklindədir.

Muxtar Respublikanın şimal qurtaracağında Saraybulaq dağlarının bir qolu olan Kömürlü dağı,cənub qurtaracağında isə Araz çayından solda yüksəkliyin 600 me tr olduğu yerdə olan Zerəni dəmir yolu dayanacağı yerləşir.Qərb qurtaracağında keçmiş Urmiya kəndi,Şərq qurtaracağında isə Zerəni dağının zirvəsidir.Respubli kanın cənub-şərq hissəsini Zerəni dağları əhatə edir.(10)

Naxçıvan dörd tərəfdən hündür dağlarla əhatə olunduğu üçün Xəzərdən və Qara dənizdən gələn rütubətli hava bu regiona daxil ola bilmir.Bu da relyefə təsir edər ək quru,sərt kontinental iqlim yaradır.Bu,həmçinin,ərazinin geoloji quruluşunda n da asılıdır. Naxçıvanda çayların əksəriyyəti yay aylarında quruyur.Çünki,su ili n bütün fəsillərində az olur və yay çox quraq olduğu üçün buxarlanma gedərək ç ay hövzələrində su quruyur.Bu regionda arazın qolları da vardır.Bunlara misal ol araq Kilitçayı,Qılənçayı,Naxçıvançayı,Arpaçayı,Əlincəçayı və s.çayları götürə b ilərik.

Daşkəsən rayonu da Azərbaycanın dağlıq rayonlarından biridir.İndi isə Dəşkəsə n rayonunun relyefi və geoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat yazaq:

Gəncə şəhərindən 33-

41kilometr məsafədə olan Daşkəsən rayonunun dəniz səviyyəsindən bəzi yerləri

1600 metr, bəzi yerləri isə 1800 metr yuxarıda yerləşir. Daşkəsən rayonu Ermənistanla 8 kilometr məsafədə həmsərhəddir. Həmçinin, Göygöl, Şəmkir, Kəlbəcər, Gədəbəy rayonları ilə qonşudur. Bu rayonda ən hündür zirvələrdən biri Qoşqar dağıdır ki, bu dağın da hündürlüyü 3361 metrdir. Daşkəsən rayonunda Başkənd-

Dəstəfur çökəkliyinin də bir hissəsi vardır. Bu rayon torpaqlarında yura dövrünün və təbaşir dövrünün çöküntüləri yayılmışdır. Daşkəsən rayonu rayon tabeli şəhər statusunu ötən əsrin ortalarında -

1948-ci ildə almışdır. Daşkəsən rayonu Gəncədən 43 km, Bakıdan isə 406 km məsafədə yerləşir. Daşkəsən Qoşqar çayının solunda yerləşir və dəniz səviyyəsindən 1600 metr yüksəklikdə olan dağlıq rayondur. Bu rayonun salınmasında məqsəd bu ərazidən dəmir filizinin çıxarılması olmuşdur. Rayon ərazisi zəngin yeraltı sərvətlərə malikdir. Daşkəsən rayonunun şimalında Qaf-lan- Qala silsiləsi yerləşir.

1065-

ci ildə son dəfə müstəqillik qazanmış Daşkəsən rayonu Azərbaycanın çox mühüm filiz sənayesi mərkəzidir. Bu rayona hətta "Azərbaycanın Uralı" statusu verilmişdir. Rayon ərazisində mərmər yataqları, dəmir filizi yataqları, alunit yataqları, kobalt yataqları və s. yataqlar vardır. Rayon ərazisində tünd göy rəngli mineral yataqlar vardır ki, bu da daşkəsənit- amfibol qrupuna aid yataqlardır.

Alüminium sənayesinin əsas xammalı olan Alunit filizinin də bu ərazidə böyük yataqları vardır. Dünyada ikinci yerdə olan Zəylik yatağı da bu rayonun ərazisindədir.

Təbii sərvətlərinin zənginliyi ilə məhşur olan Daşkəsən rayonunun ərazisindən kobalt, alüminium, dəmir filizi, mərmər və başqa strateji əhəmiyyətli materiallar çıxarılır. Rayonun ərazisində yerləşən dağlardan hal-

hazırda da zəy, mis, alüminium, qızıl, kobalt çıxarılır. Bu dağlardan çıxarılan təbii ehtiyatlar çox qiymətli və strateji əhəmiyyətli təbii ehtiyatlardır. Hələ b.e.ə I əsrdə Daşkəsən ərazisində dəmir filizi yataqlarının mövcudluğu haqqında insanların məlumatları olmuşdur. Lakin, o zamanlar bu təbii ehtiyatın çox mənimsənilməsi mükün olmamışdır. Beləliklə, dəmir filizi təbii ehtiyatının mənimsənilməsinə 195

4-

cü ildən başlanılmışdır. Yerdən təbii halda çıxarılan filizin tərkibində 36,5% dəmir vardır. Bəzən hətta yerin altından çıxarılan filizin tərkibində təxminən 20% küürd olur. Dəmir filizinin çıxarıldığı yataqdan lazımı ünvana daşımaq üçün 4 km uzunluğunda kanat da tikilib. Əvvəllər Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olan zamanlarda yataqlardan çıxarılan filiz Gürcüstanın Rustavi şəhərinə göndərilirdi və orada metallurguya xammalı kimi istifadə olunurdu. Müstəqil Azərbaycan Respublikası yarandıqdan sonra bu filizlər Gəncədə tikilmiş metallurgiya zavoduna göndərildi. Hal-hazırda da bu zavodda emal olunur və ölkəmizin tələbatını ödəmək üçün istifadə olunur.

Lerik rayonu da Azərbaycanın növbəti bir dağlıq rayonudur. İndi də Lerik rayonunun relyef xüsusiyyətlərini öyrənək:

“bazalt” qatının qalınlığı 20-25 kilometr, “granit” qatının qalınlığı 15-20 kilometrdir.

Şərur-Culfa ankitlinoriumunda qalınlığı təxminən 3000-

3600 metr olan Alt Karbon, Trias dövrünün, Devon dövrünün, Perm dövrünün lay qatları vardır. Bu da Dərələyəzin çökmə süxurlarıdır. Hansı ki, Dərələyəz dəniz hövzəsinin 400-211 milyon il arasında yaşı vardır.

Ordubad sinklinoriumunda Yura dövrünə aid olan süxurlar bütün ərazilərində, xüsusilə qərb hissəsində yayılmışdır.

Ordubad sinklinoriumunun və Şərur-

Culfa ankitlinoriumunun üstünü örtən Naxçıvan çuxurunda dağarası çöküntülər əmələ gəlir. Buna səbəb Naxçıvan dərinlik qırılmasının Oligosen və Miosen dövrlərində aktiv fəaliyyətdə olması ilə əlaqədardır. Ətrafda olan zəlzələlərin də yaranma səbəbi bu qırılımdır. Naxçıvan çökəkliyində olan təbii sərvətlərə misal olaraq bütün dünyada məşhur olan duzdağı, gips- antihidrit-

qaja yatağını, palıdroskit gili yatağını, teşənit üzlük yatağını və bəzi filiz yataqlarını göstərə bilərik.

Saatlının geoloji quruluşu: Bu inzibati rayonun ərazisində antropogen çöküntülər yayılmışdır. Həmçinin, ərazidə Yura və Təbaşir dövrlərinin çöküntüləri də yayı

lmışdır.

Qubanın geoloji quruluşu: Rayon ərazisində Yura dövrünün, Təbaşir dövrünün, Neogen çöküntüləri və Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Rayon ərazisindən çıxarılan faydalı qazıntılara misal olaraq yanar şisti, çınqılı, qumu, gili göstərə bilər.

1.2 İqlimi və su ehtiyatları

Azərbaycanın iqlimi və su ehtiyatlarını bir neçə ayrı-

ayrı bölgənin iqlim xüsusiyyətləri haqqında məlumat yazmaqla öyrənək:

Qusar rayonunun iqlimi: İqlimi düzənlik ərazilərdə mülayim isti, dağlıq ərazilərdə soyuq və rütubətli olan Qusar rayonunda Azərbaycanda olan 9 iqlim tipindən döndünə rast gəlinir. Hər il yağan yağışların miqdarı isə 350mm ilə 1500 mm arasında dəyişir.

Quba rayonunun iqlimi: Rayonda orta temperatur qış aylarında -4 C -dən 1 C -dək dəyişir, yay aylarında isə 2 C -dən 24 C -

dək dəyişir. İllik yağıntıların miqdarı 300–1500 mm arasında dəyişir.

Daşkəsən rayonunun iqlimi: Daşkəsən dağlıq rayon olduğu üçün orada havanın temperaturu çox yüksək olmayıb, qışda -50 c - -200 c , yayda isə $+200\text{ c}$ - $+350\text{ c}$ olur. Daşkəsən rayonunda havanın illik temperaturu $+700\text{ c}$ ilə $+1500\text{ c}$ temperatur aralığında dəyişir. Torpağın illik temperaturu isə təxminən $+800\text{ c}$ olur. Rayonda havanın illik nisbi rütubəti 67 faiz ilə 82 faiz arasında olur. Rayona ən çox yağıntı əsasən yay aylarında düşür. Bir ildə torpaq səthindən 300-800 mm arasında buxarlanma olur.

Lerik rayonunun iqlimi: İqliminə gəldikdə isə Lerik rayonunda yay quraq keçir. İllik yağıntılar 300-800mm arasında dəyişir. Lerik rayonuna yağıntılar daha çox payızda düşür. Bu rayonda qış çox sərt, yay isə mülayim olur. Belə ki, qışda temperatur 0^0 c -dən az, yayda isə temperatur 20^0 c -dən çox olur. Qışda qarın qalınlığı təxminən 70- 80 santimetr olur və çox qar yağır.

Lerik rayonunun iqliminin quru olmasına səbəb rayonun dörd tərəfdən dağlarla əhatə olunmasıdır. Cənubdan isə isti hava kütlələri axıb gəlir. (9)

Əvvəlcə ümumilikdə Azərbaycanın su ehtiyatları haqqında məlumat ala və sonra bir neçə bölgənin su ehtiyatları haqqında məlumat almaqla fikrimizi tamamlayaq:

Azərbaycanın su ehtiyatları: Azərbaycanca yeraltı sular məhduddur və əsasən dağlıq ərazilərdə yerləşir. Azərbaycan əhalisinin suya olan tələbatının çox hissəsini ödəyən Kür və Araz çayları Gürcüstanın, Ermənistanın, İranın və Türkiyənin ərazilərində yerləşir. Bu çaylar artıq Azərbaycana çatanda çirklənmiş vəziyyətdə olur. Azərbaycanda yeraltı su ehtiyatlarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Suvarmada, balıqçılıq təsərrüfatında, içməli su ehtiyatlarını ödəmək üçün və kənd təsərrüfatının digər sahələrində istifadə olunur. Son dövrlərdə Gəncə-Qazax və Qarabağ- Mil inzibati rayonlarında su ehtiyatlarının yenidən qiymətləndirilməsi üçün tədqiqat işləri aparılır.

Hal-hazırda Bakının, Bərdənin, Naxçıvanın, Sumqayıtın və başqa bir çox kənd və qəsəbələrin suya olan tələbatı yeraltı sular hesabına ödənilir. Qazax, Lerik, İsmayıllı, Quba və s. başqa bölgələrdə hidrogeoloji tədqiqatlar başa çatdırılmamışdır. Yeraltı sular tam qiymətləndirilməmişdir. Respublikada həm yerüstü, həm də yeraltı su ehtiyatlarından istifadə olunur. Yeraltı su ehtiyatlarından ildə 2,5-2,8 mlyd m³, yerüstü su ehtiyatlarından isə ildə 11-12 mlyd m³ istifadə olunur.

Xızıda, Ağcabədidə, Lerikdə, Yardımlıda, Ceyrançöldə yeraltı suların axtarışı aparılmışdır. Hazırda bu işlər Şəkidə, Cəlilabadda, Siyəzəndə, Qubada davam etdirilir.

Azərbaycanda yeraltı suların müxtəlif bölgələr üzrə qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən belədir.

Böyük Qafqazın dağlıq bölgəsində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 1008,87 min m³ olur. Abşeron yarımadasında qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 241,92 min m³ olmuşdur. Samur-Dəvəçi dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 3470,72 min m³ olmuşdur. Qanıx-Əyriçay vadisində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 3822 min

m³ olmuşdur. Gəncə dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 4218,6 min m³ olmuşdur. Şirvan dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 517,7 min m³ olmuşdur. Qarabağ-Mil dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 7909,92 min m³ olmuşdur. Muğan dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 130 min m³ olmuşdur. Cəbrayıl dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 344 min m³ olmuşdur. Lənkəran dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 209 min m³ olmuşdur. Naxçıvan dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 902,2 min m³ olmuşdur. Kiçik qafqaz dağətəyi düzənliyində qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 982,35 min m³ olmuşdur. Respublika üzrə isə qiymətləndirilmiş proqnoz ehtiyatları təxminən gün ərzində 23764,28 min m³ olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası sənaye əhəmiyyətli və termal əhəmiyyətli yüksək minerallaşmış sular ilə zəngindir. Yod-Bromlu sənaye suları Xıllı, Babazənən, Binə-Hövsan, Mişovdağ, Neftçala yataqlarında cəmləşib.

Azərbaycanda termal suları və sənaye suları cəmi 419093 m³/gündür. Yer təkinin istilik enerjisinin daşıyıcıları da yeraltı termal sulardır.

Azərbaycanda olan su anbarları və onlar haqqında məlumat verək:

Mingəçevir su anbarı 1953-cü ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Kür çayıdır, Dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 83 metrdir, sahəsi 625 km² –dir.

Şəmkir su anbarı 1980-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Kür çayıdır, Dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 158 metrdir, sahəsi 116 km² –dir.

Varvara su anbarı 1956-cı ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Kür çayıdır, Dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 18,5 metrdir, sahəsi 22,5 km² –dir.

Ağstafa su anbarı 1969-cu ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Ağstafa çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 479,5 metrdir, sahəsi 6,3 km² –dir.

Yenikənd su anbarı 2000-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Kür çayıdır, sahəsi 78 km² –dir.

“Araz” su anbarı 1971-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Araz çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 777,7 metrdir, sahəsi 145 km² –dir.

Mil-Muğan su anbarı 1971-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Araz çayıdır, sahəsi 45 km² –dir.

Xaçınçay su anbarı 1964-cü ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Xaçın çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 509,5 metrdir, sahəsi 1,76 km² –dir.

Nohur-qışlaq su anbarı 1951-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Dəmiraparan Vəndam çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 700 metrdir, sahəsi 1,96 km² –dir.

Bolqarçay su anbarı 1965-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Bolqarça çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 65 metrdir, sahəsi 2 km² –dir.

Pirsaat su anbarı 1964-cü ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Pirsaat çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 80 metrdir, sahəsi 2,34 km² –dir.

Axıncaçay su anbarı 1965-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Axıncaşa çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 585 metrdir, sahəsi 0,92 km² –dir.

Ceyranbat su anbarı 1958-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Samurça çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 28 metrdir, sahəsi 13,9 km² –dir.

Aşağı Köndələnçay su anbarı 1980-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Köndələnçay çayıdır, sahəsi 0,12 km² –dir.

Sərsəng su anbarı 1976-cı ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Tərtər çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 726 metrdir, sahəsi 13,85 km² –dir.

Madagiz su anbarı 1975-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Tərtər çayıdır, sahəsi $0,80\text{km}^2$ –dir.

Xanbulançay su anbarı 1976-cı ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Bəşəru çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 74 metrdir, sahəsi $2,74\text{km}^2$ –dir.

Lovain su anbarı 1970-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Lovayşar çayıdır, sahəsi $1,27\text{km}^2$ –dir.

Uzunoba su anbarı 1961-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Naxçıvançay çayıdır, sahəsi $1,20\text{km}^2$ –dir.

Nəhrəm su anbarı 1965-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Əlincəçay çayıdır, sahəsi $0,85\text{km}^2$ –dir.

Sirab su anbarı 1979-cu ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Naxçıvançay çayıdır, sahəsi $1,54\text{km}^2$ –dir.

Arpaçay su anbarı 1977-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Arpaçay çayıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 955 metrdir, sahəsi $6,3\text{km}^2$ –dir.

Qalacux su anbarı 1986-cı ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Qaraçay çayıdır, sahəsi $1,20\text{km}^2$ –dir.

Viləşçay su anbarı 1989-cu ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Viləşçay çayıdır, sahəsi $2,50\text{km}^2$ –dir.

Candargöl su anbarının qidalanma mənbəyi Göl su anbarıdır, dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü 288 metrdir, sahəsi $12,5\text{km}^2$ –dir.

Yekəxana su anbarı 1962-ci ildə istifadəyə verilmişdir, Qidalanma mənbəyi Dəvəbatançay çayıdır, sahəsi $3,7\text{km}^2$ –dir.

Azərbaycanda olan iri göllər: İndi isə Respublikamızda mövcud iri göllərin əsas morfo-metrik səciyyəsiindən yazaq:

Sarısu gölü Kürün sağ sahilində yerləşir, dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi – 12m-dir, sahəsi $65,7\text{km}^2$ –dir, maksimum dərinliyi 3,5-dir, göldə suyun həcmi 60m^2 –dir.

Ağgöl gölü Kürün sağ sahilində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi – 5m-dir,sahəsi 56,20 km² –dir,maksimum dərinliyi 2,2-dir,göldə suyun həcmi 45m² –dır.

Mehman gölü Kürün sağ sahilində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi – 7,8m-dir,sahəsi 35 km² –dir,maksimum dərinliyi 2,3-dür,göldə suyun həcmi 30m² –dır.

Hacıqabul gölü Kürün sol sahilində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi – 519,6m-dir,sahəsi 8,4 km² –dir,maksimum dərinliyi 2,5-dir,göldə suyun həcmi 13m² –dır.

Duzlaq gölü Kürün sağ sahilində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi – 24,1m-dir,sahəsi 4 km² –dir,maksimum dərinliyi 1,6-dir,göldə suyun həcmi 3,5m² –dır.

Acınohur gölü Acınohur çölündə yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 107,3m-dir,sahəsi 11 km² –dir.

Göy-göl gölü Kürəkçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 1553m-dir,sahəsi 0,80 km² –dir,maksimum dərinliyi 93-dür,göldə suyun həcmi 30m² –dır.

Maralgöl gölü Kürəkçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 1899m-dir,sahəsi 0,25 km² –dir,maksimum dərinliyi 61-dir,göldə suyun həcmi 6m² –dır.

Böyükgöl gölü Arpaçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 2729m-dir,sahəsi 5,20 km² –dir,maksimum dərinliyi 9,4-dir,göldə suyun həcmi 24,5m² –dır.

Kiçik Alagöl gölü Tərtərçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 2739m-dir,sahəsi 1,20 km² –dir,maksimum dərinliyi 4-dir.

İşıqlı gölü Həkəri çayının hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 2666m-dir,sahəsi 1,80km² –dir,maksimum dərinliyi 10-dir,göldə suyun həcmi 10m² –dır.

Pəriçinqıl gölü Həkəri çayının hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 2988m-dir,sahəsi 1 km² –dir.

Alagöllər gölü Arpaçay Həkəri çayının hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 2961m-dir,sahəsi 0,95 km² –dir,maksimum dərinliyi 5,4-dir,göldə suyun həcmi 2,5m²–dir.

Ağzıbir gölü Taxta Körpü hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi -25m-dir,sahəsi 37 km² –dir,maksimum dərinliyi 4-dir,göldə suyun həcmi 40m²–dir.

Böyükşor gölü Abşeronçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 12m-dir,sahəsi 10 km² –dir,maksimum dərinliyi 2,5-dir,göldə suyun həcmi 12,5m²–dir.

Masazır gölü Abşeronçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 7,9m-dir,sahəsi 11 km² –dir,maksimum dərinliyi 1,7-dir,göldə suyun həcmi 7m²–dir.

Binəqədi gölü Abşeronçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 12,1m-dir,sahəsi 4 km² –dir,maksimum dərinliyi 17-dir,göldə suyun həcmi 2m²–dir.

Xocahəsən gölü Abşeronçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi 13,7m-dir,sahəsi 1,6 km² –dir,maksimum dərinliyi 3,2-dir,göldə suyun həcmi 3,5m²–dir.

Qırmızıgöl gölü Abşeron yarımadasında yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi -15m-dir,sahəsi 2 km² –dir,maksimum dərinliyi 2,5-dir,göldə suyun həcmi 2m²–dir.

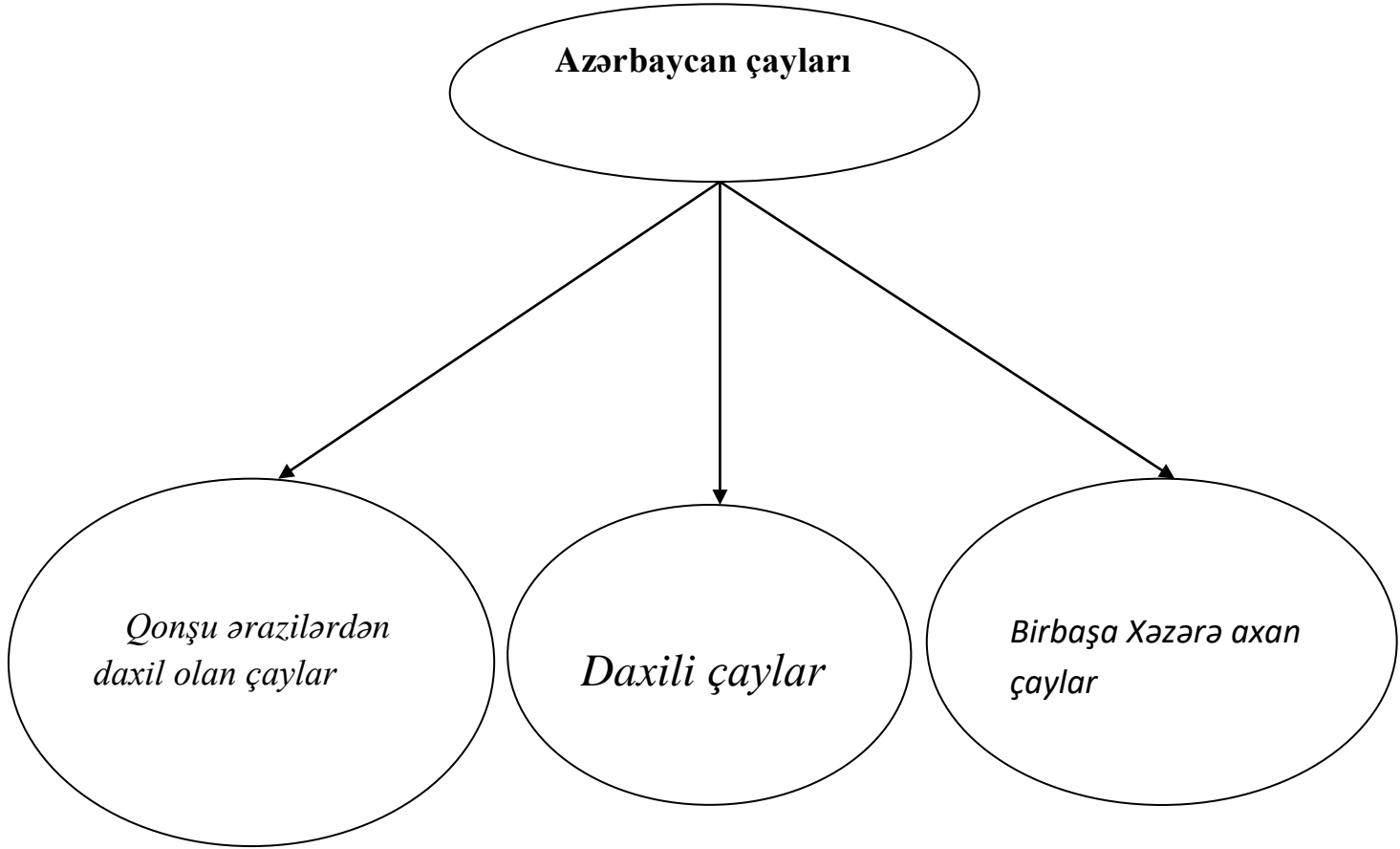
Olxovka gölü Viləşçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi -25,1m-dir,sahəsi 4,9 km² –dir,maksimum dərinliyi 3-dir,göldə suyun həcmi 10m²–dir.

Kultukgöl gölü Viləşçay hövzəsində yerləşir,dəniz səviyyəsindən olan yüksəkliyi -5m-dir,sahəsi 5,20 km² –dir,maksimum dərinliyi 3-dür,göldə suyun həcmi 5,2m²–dir.

Respublikamızda Qonşu ölkələrə nisbətən su ehtiyatları azdır.Hər adam başına ildə təxminən 950m³-1000m³ arasında su düşür.Ümumi su ehtiyatı ölkəmizdə 28,5km³ ilə 30,5km³ olur. Dağlıq ərazilərdə su problemi

olmur.Məsələn:Zaqatala,Şəki,Gədəbəy,Dağlıq qarabağ və s. bu kimi dağlıq ərazilərdə su problemi yoxdur.Lakin,aran yerlərindən olan Kür-Araz ovlaığında və Qobustan-Abşeron ərazisində su çatışmazlığı problemi mövcuddur.

Azərbaycanda olan çaylar:Azərbaycanda çaylar üç növdür.Bunu aşağıdakı qrafikdə göstərək:

Qonşu ərazilərdən daxil olan çaylara misal olaraq Kür çayını(Xəzər dənizinə tökülür,uzunluğu 1364 km-dir,hövizinin sahəsi 188000km² –dir.),Araz çayını(kür çayına tökülür,uzunluğu 1072 km-dir,hövizinin sahəsi 102000km² –dir.),Xram çayını(Kür çayına tökülür,uzunluğu 220 km-dir,hövizinin sahəsi 6340km² –dir.),Ağstafaçay çayını(Kür çayına tökülür,uzunluğu 133 km-dir,hövizinin sahəsi 2586km² –dir.),Qanıx çayını(Mingəçevir su anbarına tökülür,uzunluğu 413 km-dir,hövizinin sahəsi 16920km² –dir.),Qabırçı çayını(Uzunluğu 389 km-dir,hövizinin sahəsi 4840km² –dir.),Arpaçay çayını(Araz çayına tökülür,uzunluğu 126 km-dir,hövizinin sahəsi 2630km² –

dir.),Həkəri çayını(araz çayına tökülür,uzunluğu 128 km-dir,hövizinin sahəsi 5540km² –dir.),Bərgüşad çayını(Həkəri çayına tökülür,uzunluğu 164km-dir,hövizinin sahəsi 2970km² –dir.),Samur çayını(Xəzər dənizinə tökülür,uzunluğu 216 km-dir,hövizinin sahəsi 4430km² –dir.) göstərə bilərik.(9)

Daxili çaylara misal olaraq Əyriçay çayını(Qanıx çayına tökülür,uzunluğu 134km-dir,hövzəsinin sahəsi 1810km² –dir.),Kürəkçay çayını(Kür çayına tökülür,uzunluğu 126km-dir,hövzəsinin sahəsi 2080km² –dir.),Tərtərçay çayını(Kür çayına tökülür,uzunluğu 200km-dir,hövzəsinin sahəsi 2150km² –dir.),Xaçınçay çayını(Kür çayına tökülür,uzunluğu 119km-dir,hövzəsinin sahəsi 657km² –dir.),Qar-qarçay çayını(Ağgöl golünə tökülür,uzunluğu 115km-dir,hövzəsinin sahəsi 1490km² –dir.),Türyançay çayını(Kür çayına tökülür,uzunluğu 80km-dir,hövzəsinin sahəsi 1340km² –dir.),Göyçay çayını(Türyançay çayına tökülür,uzunluğu 115km-dir,hövzəsinin sahəsi 1770km² –dir.),Girdmançay çayını(Kür çayına tökülür,uzunluğu 121km-dir,hövzəsinin sahəsi 727km² –dir.),Bolqarçay çayını(Mahmudçala çayına tökülür,uzunluğu 168km-dir,hövzəsinin sahəsi 2170km² –dir.).

Birbaşa Xəzərə axan çaylara misal olaraq Qusarçay çayını(uzunluğu 113km-dir,hövzəsinin sahəsi 694km² –dir),Qudyalçay çayını(uzunluğu 108km-dir,hövzəsinin sahəsi 799km² –dir),Sumqayıt çayını(uzunluğu 198km-dir,hövzəsinin sahəsi 1751km² –dir),Pirsaat çayını(uzunluğu 199km-dir,hövzəsinin sahəsi 2280km² –dir),Viləşçay çayını(uzunluğu 115km-dir,hövzəsinin sahəsi 935km² –dir).

Qusar rayonu su ehtiyatları:

Qusarın su ehtiyatlarına gəldikdə isə bu ərazi çay şəbəkəsi ilə olduqca zəngindir. Qusar çaylarının mənbələri müxtəlif yüksəkliklərdədir: Qusarçay Bazardüzü ərazisindən, 3780 m hündürlükdən, Quruçay Susay-Yırız aşırımından,2500 m hündürlükdən, Samur çayı Qarax Rusiya ərazisindən 28-80 m hündürlükdən gəlir.

Qar və buzlaq suları ilə qidalanan iki çay-

Samur çayı və Qusarçay Qusar rayonu ərazisindən keçir.

Şəlalələr diyarı adlandırılan Qusar rayonunda Azərbaycanın ən gözəl qoşa şəlaləsi yerləşir. Bunlardan başqa Laza şəlaləsi, Şahnabat şəlaləsi, Suvar şəlaləsi suyun bolluğu və əsrarəngiz mənzərəsi ilə seçilir.

Sabirabad rayonunun su ehtiyatları: Sabirabad rayonunun əsas çayı kimi bu ərazidən keçən Kür çayını göstərə bilərik. Bu çay bu rayon ərazisindən keçərək Araz çayı ilə şəhər yaxınlığındakı Suqovuşan adlanan yerdə qovuşur. Sabirabad rayonu ərazisində Sarısu gölünün də bir qismi yerləşir. Rayonun ərazisindən qismən Kür çayı keçir və Araz çayı keçir. Araz çayı mənbəyini Türkiyənin ərazisində yerləşən Bingöl silsiləsində olan bulaqlardan götürür. Rayon ərazisindən keçən su hövzələrinə aşağı Muğan suvarma kanalları, Kür çayı, Araz çayı, Mil-Muğan korrektorü və Sarısu gölünün bir hissəsi aiddir.

Bərdə rayonunun su ehtiyatları: Bərdə rayonu Azərbaycanın düzən rayonlarından biridir. Bu rayonun su ehtiyatlarından danışsaq, deyə bilərik ki, Xaçın, Tərtər, Kür çayları bu rayonun ərazisindən keçir.

Tərtərçay 31 qoldan ibarətdir. Bu çay mənbəyini Kiçik Qafqazın 3120 m yüksəkliyindən götürür. Xaçınçay mənbəyini Kiçik Qafqazda hündürlüyü 2397 m olan Hacı-yurd adlı dağından, hündürlüyü 2316 m olan Uyuxlu adlanan dağından, hündürlüyü 2343 m olan Çiçəkli adlı dağında olan bulaqlardan götürür. Rayonda iki iqlim tipi – mülayim isti və quru-subtropik iqlim tipləri hakim mövqə tutur.

Daşkəsən rayonunu su ehtiyatları: Çox sıx çay şəbəkəsinə malik olan Daşkəsən rayonunun ərazisində olduqca çox məşhur bulaqlar vardır. Bunlara misal olaraq Zağalı bulağı, Durnabulağı, Çinarbulağı, Xoşbulağı və s. bulaqları göstərə bilərik. Bu rayonda ən əsas sayılan 3 çay Gəncəçay, Qoşqarçay və Şəmkirçaydır.

Başlanğıcını 1605 m hündürlükdən götürən Qoşqarçayın 10 ədəd qolu vardır.

Başlanğıcını 2814 m hündürlükdən götürən Gəncəçayın 9 qolu vardır.

Başlanğıcını 3220 m hündürlükdən götürən Şəmkirçayın isə 14 qolu vardır.

Lerik rayonunun su ehtiyatları: Lerik rayonunun ərazisindən axan çaylar dum-duru, əsrarəngiz və bənzərsizdir. Təbiətə daha da yaraşlıq verən çaylara Lənkəran çayı, Sors çayı, Vazarunu, Zuvand çayı, Lerik çayı və s. misal göstərə bilərik. Bu ərazidə ən əsas olan məşhur çaylar Lənkəran və Şərətürk çaylarıdır. Süfrələrə bəzək olan, şəfalı suları ilə məşhur olan bulaqlardan isə Böyükbulağın, Bülüdülün, Xanbulağın və digər bulaqların adlarını çəkə bilərik. Bu çayların ətrafındakı ərazilərdə turizm məqsədi ilə istirahət mərkəzləri yaradılmışdır. Xüsusilə, Varazu çayının üstünə kölgə salan çinar ağacları, sərv ağacları bura gələn insanları valeh edir.

Lerik rayonunun kəndlərinə Həverini, Zuvandı, Qələsəri, Kekonunu, Çayrudu, Piranı və s. göstərmək olar.

2019-cu ilin 15 oktyabrında Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev bu rayonda su sisteminin yenidən quraşdırılması haqqında təşkil olunmuş layihənin başa çatması münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak edib.

Lerik rayonunun əhalisinin içməli su üçün tələbatını ödəmək üçün quraşdırılan Zuvandçay üzərində sugötürücü qurğunu göstərmək olar. Lerikdə içməli suya olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə suyun toplanması üçün dörd anbar tikilib. Bu anbarların hər birinin həcmi 1500 kubmetrdir.

Lerikdə ən böyük mineral su ehtiyatı olan Bülüdül su ehtiyatları anbarıdır ki, burada bir gündə 86,4 min litr su rayon əhalisinin istifadəsinə verilir.

Rayonun ən böyük çaylarından biri olan Lənkərançay 6 kiçik çayın birləşməsindən əmələ gəlib. Sonra bu çay axıb Piran kəndinə gəlir və burada daha iki çayla birləşib Xəzərə tökülür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının su ehtiyatları: Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyada mineral su yataqlarının zənginliyinə görə seçilir. Sahəsi 5,5 min km² olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində 250-dən çox mineral bulaqlar vardır. Bu bulaqların ən çoxu Əlincəçay, Arpaçay, Ordubadçay, Gilançay, Naxçıvançay, Qaraçayın və Əylis çaylarının yaxınlıqlarındadır. (12)

Bu sular kimyəvi tərkibinə görə müxtəlif olduğu üçün müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Məsələn: içməli suya olan tələbatı ödəmək üçün, müalicə məqsədi ilə istifadə olunur, sənayedə istifadə olunur. Bir ərazidə suyun çox olması üçün geoloji mühit relyef, çay şəbəkəsi, iqlim amilləri buna imkan verməlidir. Naxçıvanın suları içərisində müxtəlif tərkibli müalicəvi sular müxtəlif yaşlı çöküntülərdən çıxarılır. Su olan süxurlar çox qədim tarixə malikdir. Bu süxurların yaşı 400 milyon ildən başlayır. Təxminən yaşı 500-700 milyon il olan süxurlar da mövcuddur. Müalicəvi sular həmişə “Tanrı ocağı”, dirilik suyu, tanrı suyu adlandırılmışdır.

Ta qədim zamanlardan mineral suların çoxluğu və tərkibinin zənginliyi ilə insanların diqqətini çəkən Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində 6 tip, 16 sinif, 33 növ mineral su vardır. Bunlardan 98%-i tərkibində karbon qazı olan sulardır. Bu sular 8⁰C ilə 22⁰C temperatur arasında istiliyə malik olur. Hətta temperaturu 50⁰C –yə çatan sular da vardır. Bunlardan Sirab və Darıdağ sularını göstərə bilərik.

Azərbaycan ərazisində tərkibində karbon qazı olan suların 35%-i Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində cəmlənmişdir. Bu suların tərkibində Ca, Na, K, Mg kationları, HCO₃, SO₄, Cl anionları vardır. (7)

Naxçıvan ərazisindən hər gün yerə 24 litr mineral su mənbələrindən su axıdılır. Bu regionda suların əsas yayıldığı ərazilər bunlardır: Ordubad, Culfa, Şahbuz, Babək, Şərur

Ordubad ərazisində 29 bulaq, Culfa ərazisində 85 bulaq, Şahbuzda təxminən 50 bulaq, Babəkdə 50 müalicəvi su vardır ki, onlardan 27-si buruq quyuları qazılırkən tapılmışdır. Şərurda isə 7 bulaq vardır.

Məhşur Badamlı suyu Şahbuz rayonunun ərazisindən çıxır. Sirab suları Babək rayonunun ərazisindən çıxır. Bunlardan başqa da regionda məhşur müalicəvi mineral sular vardır.

Hidroqrafik cəhətdən Araz hövzəsinə aid edilən Naxçıvanın çayları başlanğıcını Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrindən götürür. Bu regionda çayların tarixi çox qədimlərə dayanır. İllərlə dəyişikliyə uğrayaraq bu günə qədər gəlib

çatmışdır.Həmçinin,qədim çay dərələrinin qalıqları da vardır.Hidroqrafik şəbəkələr dedikdə tək daxili sular,çaylar,göllər deyil,həm də buraya süni su kanalları da aid edilir.Muxtar Respublika ərazisində təxminən 400 müxtəlif ölçülü çaylar vardır ki,bu çayların ümumi uzunluğu 1,8 kilometrdir.

Çaylarda suyun miqdarına iqlim amilləri geoloji quruluş,relief amilləri,bitki örtüyü və torpaq təsir edir.Naxçıvanın xüsusilə şərq hissəsində çay şəbəkələri üstünlük təşkil edir.Əsasən,dağlıq ərazilərdə çayların daha çox inkişaf etməsinə səbəb dağlıq ərazilərdə yağıntıların bol olmasıdır.

Naxçıvan ərazisində olan çayların qidalanma mənbəyi qar və yağış sularıdır.Xüsusilə, yağışlar qış fəslində düşdüyü üçün çay hövzələrində su qış aylarında daha çox olur.Çayları ilin çox aylarında qidalandıran yeraltı sularıdır.(9)

Muxtar Respublika ərazisində çoxlu sel hadisələri baş verir.Ümumi Azərbaycan Respublikası ərazisində baş verən sellərin 33-35%-i bu regiona düşür.

Naxçıvanda olan çaylardan suvarma məqsədi ilə istifadədən başqa həm də enerji almaq üçün istifadə edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində olan su hövzələrinə **gölləri** də aid etmək olar. Ərazidə göllərin sayı azdır və kiçik ölçüdədirlər.Buna səbəb isə ərazinin çox hissəsinin quraqlıq olmasıdır.Bu göllər isə bulaqlar və tektonik hərəkətlər nəticəsində əmələ gəlir.Gilançayın və Naxçıvançayın ərazisində də təbii göllər vardır.

Bu ərazidə bir çox su anbarları da vardır.Araz su qovşağı su anbarının da bir qismi bu region ərazisində yerləşir.

1.3Torpaq və bitki örtüyü

meşə sahələri vardır.

İlk əvvəl ümumi Azərbaycanın bitki örtüyü haqqında məlumat əlaq və daha sonra fikrimizi ölkəmizin bəzi rayonlarının bitki örtüyünü öyrünməklə davam etdirərik:

Cənubi Qafqazda ən zəngin flora malik olan Azərbaycanın ərazisində 4500-dən artıq bitki növü yayılmışdır ki, bu da Qafqazda bitən bitkilərin 66%-ni təşkil edir. Azərbaycanın zəngin bitki örtüyünə malik olması onun qədim tarixi ilə əlaqələndirilir. Belə ki, Respublikamızda bitki örtüyü floristik sahələrin təsiri ilə formalaşmışdır. Ölkəmiz 3-

cü dövrün relict bitki növləri ilə də zəngindir. Bu bitki növləri Talış dağlarında daha çox yayılmışdır.

Belə bitki növlərinə misal olaraq dəmirağacı, Lənkəran akasiyasını, Şabalıdyarpaq palıdı, şümşadı, bigəvəri, və başqa bitkiləri göstərə bilərik. (14)

Azərbaycan florasında kserofil, boreal, qədim meşə Qafqaz, səhra və adventiv bozqır bitki tipləri olmaqla bütün bitki tipləri yayılmışdır. Bu bitki tipləri Respublikanın ayrı-

ayrı yerlərində daha çox yayılmışdır. Belə ki, qədim meşə tipləri daha çox Talış dağlarında, Boreal bitki tipinə daha çox Böyük Qafqazda və Kiçik Qafqazda, bozqır tipinə və səhra tipinə isə Azərbaycanın dağətəyi düzən, bozqır yaylalarında rast gəlinir. Az yayılmış areal tipinə Adventiv areal tipini göstərmək olar. Xəzəryanı və s. düzənliklərdə, gölməçələrdə, Kür-

Araz ovalığında, axmazlarda, göllərdə və bataqlıq sahələrində yayılmışdır.

Qamış cəngəlliklərinə çay və supaylayıcı kanalların kənarında, bataqlıq yerlərdə rast gəlinir. Bu tip bataqlıqlarda çoxluq təşkil edən bitkilərə hündürboylu tülküquyruğunu, çiyəni, sulufu, yumşaq süpürgəni, kalışı və s. göstərmək olar. Kür – araz ovalıqlarında isə daha geniş yayılmış cəngəlliklərə cayırlıq, biyanlıq, liğvər cəngəlliklərini göstərək olar.

Qırxbuğum, poruq, ağlarot, dəvəayağı, süsən kimi bitkilər Qarabağ düzündə həm cəngəlliklər əmələ gətirir, həm də bu bitkilər başqa cəngəlliklərin tərkibində olur. Qamışlıq cəngəllikləri ən çox limanlarda yayılmışdır. Həmçinin, axmazlarda da yayılmışdır.

Suçiçəyi, sarı bataqlıq süsəni, saçaqotu, bataqlıca, süsən, qurbağaotu isə Talış düzənliklərində olan bataqlıq ərazilərdə özünəməxsus formalar yaratmışdır. Qaymaqçiçək, nanə, qırxbuğum, bigəvər və s. kimi bitkilər isə qurumuş bataqlıq ərazilə

ri üçün səciyyəvidir.

Bataqlıq ərazilərində, nisbətən isti ərazilərdə qovuqçadan, salniviyan, saçaqotundan, sündüyündən, buynuz yarpaqdan ibarət xüsusi cəngəlliklər yaranmışdır. Aşağı, yüksək, orta və yuxarı dağ qurşaqlarında da su-

bataqlıq bitkilərinə rast gəlinməsinə baxmayaraq, daha çox subalp qurşaqlarında bu tip bitkilər geniş sahələri əhatə edir. Xəzərin ətrafında, Kür-

Araz ovalığında xırda təpəcikli sarıbaş səhralarına daha çox rast gəlinir. Kserofit bitkiliyinə, yəni friqana, şibləkə, tikanlı gəvənliyə, tıstıslığa və cılız ardıcılığa, püstəliyə Respublikamızın Naxçıvan MR, Cəbrayıl, Zəngilan kimi quru və isti rayonlarında və həmçinin də, Böyük Qafqaz dağlarının bozqır yaylasında rast gəlmək olar.

Respublikamızın quraqlıq rayonlarında kəkötünə və onun növlərinə çox rast gəlinir ki, bu da tumil-

kəkötü formasıyalarını əmələ gətirir. Tumil ərazilər üçün səciyyəvi olan bitkilərə murdarçanı, çölnənəsini, karvanqıranı və digər bu kimi bitkiləri göstərə bilərik. Həmçinin, bu tip sahələrdə bitən bitkilərə südləyəni, boymadərəni, zirinci də göstərə bilərik.

Belə bitkilərə misal olaraq ardıc, püstəni, qaratikanı və s. ali bitkiləri və dağ-kserofit bitkilərini göstərə bilərik. Tuqay meşələri Kür, Araz, Qanıx və Qabırçı çayları boyu yayılmışdır. Bu meşələrdə bitən bitkilərə misal olaraq qovağı, söyüdü, iydəni, qarağacı, tutu, yulğunu, narı və s. bu kimi ağac və kolları göstərə bilərik.

Həmçinin, dağ çayları boyunca və yaxud çay vadilərində qarışıq meşəliklər də mövcuddur. Burada ən çox yayılmış bitkilərə çaytikanını, iydəni, söyüdü, sumaqı, sarağanı, yulunu, tutu, ölməz kolu, narı, itburnunu, böyürtkəni və s.-

ni göstərə bilərik. Çaytikanı ən çox Şin çayının, Kiş çayının, Dəmiraparan çayının, Türyançayın, Göyçay çayının, Ağsu çayının, Vəlvələçayın və Tərtər çayının ətrafında yayılmışdır. Talış meşələrində böyük ərazi tutan bitkilərə ənciri, xəmir mayanı, çəpər sarmaşığı, gəndalaşı, ürəkotunu, dişəni, bataqlıqlarda bitən bitkilərə süsənlik cəngəlliyini, sarı bataqlıq süsənini, qurbağaotunu, bataqlıcanı göstə

rə bilərik.

Düzən meşəliklərinin geniş yayıldığı regionlara misal olaraq Quba-Xaçmaz, Qarabağ zonalarını və eləcə də Alazan-

Əyriçay çökəkliyində olan geniş əraziləri göstərə bilərik. Bu meşəliklərdə daha çox yayılmış bitkilərə uzunsaplaq palıdı, qarağacı, yemişanı, əzgili, ağcaqayını, cökəni, göyrüşü, armudu və s. bu kimi ağac növlərini, sarmaşan bitkilərdən isə ağ əsməni, daşsarmaşığını, yabanı üzümü və s. -ni göstərə bilərik.

Talışın düzən meşəlikləri üçün ən səciyyəvi ağac cinsləri olaraq dəmirağacı və şabalıdyarpaq palıdı göstərə bilərik. Lakın bunlardan başqa meşələrdə Qafqaz vələsinə, qarağaca, alçaya, qovağa, giləzəhdən ibarət meşələrə rast gəlinir. Bu bitkilər meşəliyin yuxarı mərtəbələrində mövcud olan bitkilərdir. Meşəliklərin aşağı yaruslarında isə bigövər kimi, danaya kimi həmişəyaşıl kollara və digər kolşəkili bitkilərə təsadüf edilir. Talış meşələrində qafqaz xirniyi də çox yayılmışdır. Dəniz tərəfə olan yamaclarda isə Lənkəran akasiyasına, cökəyə və bir çox başqa bitkilərə daha çox rast gəlinir və o bitkilər qarışıq meşələr yaradır. (15)

Dəniz səthindən yüksəkliyi 600-

1800 m olan Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının dağlıq ərazilərində enliyarpaqlı meşələr yayılmışdır. Enliyarpaqlı meşələrdə olan ağac cinslərindən gürcü palıdını, Şərqi fıstığını və Şərqi palıdını göstərə bilərik. Fıstıq ağacları bu zonada müxtəlif tərkibli qarışıq meşələr yaradır ki, bu meşələr də məhsuldarlıq yüksək olan meşələrdir.

Fıstıq və palıddan başqa bu meşələrdə bitən bitkilərə vələsi, cökəni, 5-

6 növ ağcaqayını, xüsusilə Şərqi palıdını, trautfetter ağcaqayını da göstərə bilərik. Bu meşəliklərdə sarı rododendrona, böyürtkənə, gərməşova, gəndalaşa, ayıdöşəyin bir çox növlərinə və onlarca müxtəlif taxıl növlərinə və ot növlərinə təsadüf edilir. Dağların yamaclarını əhatə edən bitkilərə gürcü palıdını, qarağatı və quşarmudunu göstərə bilərik. 1800-

2000 m yüksəkliklərdə olan dağlıq ərazilərdə isə üstünlük təşkil edən meşə tiplərinə park tipli meşələr aid edilir. Park tipli meşələr subalp çəmənliklər və hündür

otluq, subalp tipli seyrək meşəliklər yaratmışdırlar. Yüksək dağların yamaclarında geniş yayılmış bitkilərə misal olaraq Şərqi palıdını göstərə bilərik. Şimal yamaclarında isə geniş yayılmış meşə tiplərinə ağacları əyilmiş tozağacı meşəliyini göstərə bilərik. Belə

meşələrdə ağacların əyilməsinin səbəbi qar uçqunlarıdır. Böyük Qafqazın yüksək dağlarının yamaclarına görə isə səciyyəvi olan bitkilərə misal olaraq traufetter ağcaqayını və Qafqaz quşarmudunu göstərə bilərik. İynəyarpaqlılardan olan ağac növlərindən isə dağ-

meşə ərazilərində geniş yayılmış qaraçöhrəni və ardıcın bəzi növlərini göstərə bilərik. Zaqatala-

Balakən ərazisində bəzi kiçik sahələri əhatə edən Qafqaz rododendronluğu cəngəlliyini göstərə bilərik.

Müxtəlif tərkibə malik olan subalp və alp çəmənlikləri, bozqır bitkiləri və çəmən bitkiləri dənizdən 1800m-3200 m-

ə qədər yüksəklikdə üstünlük təşkil edir. Subalp qurşağında tərkibi olduqca müxtəlif olan hündürotluq olan sahələr də xüsusi formasiya təşkil edir. Hündürotluq ərazilərin zəngin olduğu bitki növlərinə baldırğanı, qankəsəni, boymadərəni, çobantoppuzunu, quşqonmazı, yumşaq süpürgə növlərini, əvəliyi, xaççiçəyini, gicitkəni, xəşəmbülü, gülçiçəklilər fəsiləsinin müxtəlif nümayəndələrini misal olaraq göstərə bilərik. Subalp qurşağında yayılmış çəmənlik tiplərinə müxtəlif quruluşlu çəmənliklər, az nəmliyə malik və mezofil çəmənlik ərazilər, quru kserofit bitkilər, bozqır çəmənliklər aiddir

Alp xalıları iki qrup formasiyadan: xırda şumal torpaqlarda həqiqi alp xalısı və daşlı yerlərdə alp xalısından ibarətdir.

Quba rayonunun bitki örtüyü: Ən çox yayılmış torpaq tiplərinə torflu dağ-çəmən torpaq və çimli dağ-çəmən torpaq tipi, qonur-

meşə torpaq tipi və qəhvəyi dağ-

meşə torpaq tipləri aiddir. Rayonun dağlıq olan sahələrində alp çəmənlikləri və subalp çəmənlikləri, çimli dağ-çəmən torpaqları, qonur dağ-

meşə torpaqları, tipik və karbonatlı dağ-

meşə torpaqları, qəhvəyi torpaqlar bundan aşağılarda isə əsasən fındıq ağacları, vələs ağacları və palıd ağaclarının olduğu enli yarpaqlı dağ meşələri yayılmışdır. Dağlıq sahədə əsasən alp çəmənliklərinə və subalp çəmənliklərinə rast gəlinir .

Qusarın bitki örtüyü:Qusar rayonunun ərazisində yaşı çox olan ağac növləri də vardır. Buna misal olaraq rayonunun Həzrə kəndində kənd məscidinin qarşısında 200 yaşlı çınaryarpaq ağcaqayını, Şeyx Cüneyd türbəsinin yanındakı köhnə qəbiristanlıqda 460 yaşlı şərqi çınarını göstərmək olar. Rayonda 22500 hektar meşə sahəsinin əsasını palıd, fındıq, vələs və başqa meşələr təşkil edir. Bundan başqa rayon ərazisində təqribən 200 adda bitki və zəngin heyvanat aləminin mövcud olduğu müəyyən olunmuşdur.

Qusar rayonu, həmçinin, təbii ehtiyatlarla da zəngindir. Rayonun təbii ehtiyatlarını gil yataqları, palıd meşələri, fındıq meşələri, vələs meşələri və s. aid edilir.

Qusar rayonunda torpaq örtüyünü dağ-çəmən torpaqları, boz-qonur şabalıdı torpaqlar, və dağ-

meşə torpaqları təşkil edir. Rayonun ərazisində təsadüf olunan minerallara mərməri, limoniti, xalkopiriti, əhəngdaşını və s. kimi çoxlu mineralları göstərə bilərik.

Sabirabad rayonunun bitki

örtüyü:Respublikamızın böyük kənd təsərrüfatı rayonlarından biri sayılan Sabirabad rayonu pambıqçılıq və taxılçılıq sahəsində respublikada uğur qazanmışdır. 3287 hektar meşə altında olan torpaqlara malik Sabirabad rayonun meşələrində üstünlük təşkil edən meşə ağaclarına misal olaraq qovağı, söyüdü, tutu, iydəni, ağcaqayını və s. ağacları göstərə bilərik. Bu ağaclardan ibarət olan meşələr Bulduq kəndində, Həşimxanlı kəndində, Kürkəndi kəndində, Ətcələr kəndində, Axtaçı kəndində, Qaratuğay kəndində, Güdəcühür kəndində, Şıx Salahlı kəndində, Salmanın kəndində, Poladtuğay kəndində olan meşəliklərdədir.

Rayonun əkin sahələrində hər sentnerə düşən məhsuldarlığı və məhsulun tonla ifadəsini yazaq: Rayonun ərazisində 24625 ha taxıl sahələrindən 95720 ton, 83 ha paxlalı bitkilər əkilən sahələrdən 257 ton, 15055 ha pambıq sahələrindən 18169,4 ton, 627 ha qarğıdalı sahələrindən 7108 ton, 10 ha günəbaxan sahələrindən 23,8 ton, 1338 ha kartof sahələrindən 18826 ton, 3302 ha tərəvəz sahələrindən 64059 to

n,3881 ha bostan sahələrindən 99770 ton,19324 ha yonca sahələrindən 163730 ton, 12 ha birillik ot sahələrindən 93 ton məhsul əldə edilib.bu da cəmi Sabirabad rayonu ərazisində 68269 ha əkinəyararlı sahənin olduğunu göstərir.Bundan başqa rayon ərazisindən19359 ton meyvə və 1318 ton üzüm toplanılıb.

Sabirabad rayonu Saatlı,Kürdəmir,Salyan,Biləsuvar,Hacıqabul və s.rayonlarla qonşudur.

Bu rayonun rütubətin olduğu ərazilərində qarğı,qamış,cil və bəzi çəmən-bataqlıq bitkiləri bitir.Rayonun ərazisində qrunut sularının yuxarı olduğu ərazilərdə vardır.Belə ərazilərdə bitən bitkilərə çöl sarmaşığı,şirin biyan,çiyan və s. bitkiləri göstərə bilərik.Bu rayon ərazisində Tuqay meşələrindən də Kür- Araz çaylarının ətrafında qalıqlar qalmışdır.Bundan başqa bu ərazidə kol bitkilərindən böyürtkana, ağ tuta, söyüdə və s. rast gəlinir.

Daşkəsən rayonunun bitki

örtüyü:Rayonun torpaq səthi çox mənərəli və əsrarəngiz konyonlarla kəsilib.Daşkəsən rayonu təmiz havası,yaşıl çəmənlikləri,zəngin faunası,Murovdağ boyunca uzanan meşələri ilə insanı valeh edən füsunkar təbiətə malikdir.Rayon ərazisində iki süni göl-

Göygöl və Xoşbulaq gölləri yaradılmışdır.Daşkəsənin özünəməxsus florası və faunası vardır.Meşələr əsasən enli yarpaq ağaclardan ibarətdir.Meşə landsaftı 600 metrədən 1900 metrədək olan yamaclarda yayılmışdır.Ən yüksəkdə isə Palıd meşələri yerləşir.Meşələrdən yüksəkdə isə alp və subalp çəmənlikləri vardır.Bu ərazilərdə bitən bitkilərə müxtəlif otları,taxılı,yulafı göstərmək olar.Həmçinin,bitki fəsilələrindən xaççiçəkliləri,paxlalıları,zəngçiçəkliləri,gülçiçəkliləri göstərmək olar.

Daşkəsən turizm üçün çox əlverişli bölgədir.Bu rayonun meşələrində bitən bitkilərə palıdı,söyüdü,gərvəşovu,vələsi,findığı və s. göstərmək olar.

Lerik rayonunun bitki örtüyü:Lerik rayonu bitki örtüyü ilə çox zəngindir.Buna səbəb isə rayonun dağlıq ərazi olmasıdır.Rayon ərazisində bitən bitkilər içərisində üstünlüyü kollu çəmənliklər,seyrək meşəli çəmənliklər və dağ

meşələri təşkil edir.Lerik meşələrində bitən bitkilərdən isə əsasən fıstıq,dəmirağacı,vələs,qoz,palıd,azalt üstünlük təşkil edir.

Lerik ərazisində Zuvand dövlət yasaqlığı vardır.Bu yasaqlığın ərazisində 40,3 min hektar meşə ilə örtülü ərazi vardır.

Rayonun torpaqları Pallogen erasının vulkanogen- çökmə süxurlarından təşkil olunmuşdur.

Dərman bitkiləri ilə zəngin floraya malik olan Lerik rayonunda dünyada az-az rast gəlinən bitkilər bitir.Rayonun ərazisinin çox az - 10-15 %-ini qayalıqlar təşkil edir,qalan 85-90% torpaqlardan isə 60-70% torpaqlar çəmən bitkiləri ilə örtülüdür.Dağ- çəmənliklərində çim əmələ gətirən bitkilər bitir.Bu rayonun ərazisində bitən bitkilərə göyrüşü, dəmirağacı, dağ nanəsinə,kəklikotunu və s. göstərmək olar.Meşələrdə bitən həmişə yaşıl şümşad ağacları müqəddəs ziyarətgahların ətrafında bitir.Lerik meşələrinin sahəsi 28120 hektardır.Meşəliklərdə yayılmış meyvə bitkilərinə alça,qoz,armud,almanı, giləmeyvələrə isə böyürkəni,qaragiləni,dağ çiçəyini və s. göstərə bilərik.

Lerik rayonu Azərbaycanın ən füsunkar təbiətə malik olan,gözəlliyi ilə insanı valeh edən çox müxtəlif fauna və floraya malik olan bir bölgəsidir.Talış dağları ilə əhatə olunmuş bu rayon 1938-ci ildən etibarən Lerik adlandırılmağa başlanmışdır.1084 kvadrat kilometr rayon ərazisinin 39 min hektar torpağı təkə zümrüd meşələri ilə örtülüdür.Tarixən bu rayonun ərazisində türk tayfaları yaşamışdır.Bunu sübut etmək üçün bəzi çay və kəndlərin adına nəzər salmaq kifayətdir.Məsələn: Bolqar çay və Bolqar kənd,Mişar çay, Göytəpə kənd və s.buna əyani misaldır.

Akademik Həsən Əliyev Lerikin təbiəti haqqında belə yazmışdır: Lerik meşələrində yaz aylarında gəzəndə insana ətriyyət mağazalarını xatırladır.Hər güldən- çiçəkdən,hər ağacdən,yarpaqdan bir cür xoş ətir gəlir.Talış meşələrinin bu halını saxlamaq üçün bu meşələr milli parklara çevrilməlidir.

Həmçinin,bu rayonun florasında dərman bitkiləri də xüsusi yer tutur və çoxluq təşkil edir.

Lerikdə olan dağ- meşə torpaqlarının 3 tipi vardır: sarı, qonur, qəhvəyi dağ meşə torpaqları. Qonur dağ- meşə torpaqları daha çox kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunur və bol məhsul əldə edilir. qəhvəyi dağ- meşə torpaqları rayon ərazisinin 13310 hektarını, sarı dağ meşə torpaqları isə 8370 hektar sahəsini tutur.

Bitki örtüyü tipləri quru bozqır və yarımşəhra tipləridir. Meşəlik ərazilər isə Kürün sahilində yerləşən Tuqay meşələridir. Bundan başqa rayon ərazisində palıd və palıd-qarağac meşələri yayılmışdır. Bu meşəliklərdə qarağac, tut, əzgil nar, qaratikan və s. bitkilər bitir.

Alp çəmənliklərini subalp çəmənliklərindən fərqləndirən əlamətlərdən biri də alp çəmənliyinin alçaqboylu bitkilərdən ibarət olmasıdır. Belə bitkilər alp çəmənliklərində sıx çəmən örtüyü yaradırlar. Bu çəmənliklərin rütubətin çox olduğu yerlərdə bitən bitkilərə qaytarmanı, qırtıcı, cili, dəstərəyi və s. göstərmək olar.

Naxçıvanın bitki örtüyü: Bitki örtüyünün zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilən Naxçıvan Muxtar Respublikası geoloji və geomorfoloji quruluşuna görə çox mürəkkəbdir. Ərazidə bitki örtüyünün formalaşmasında həm fiziki, həm də antropogen amillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Muxtar Respublika ərazisində iqlimin quraq olmasına və kontinental olmasına görə burada bitki örtüyü Azərbaycanın başqa əraziləri ilə müqayisədə fərqlidir. Naxçıvanda flora Azərbaycanın digər rayonları ilə müqayisədə zəngindir. Bu region ərazisinə görə çox da böyük olmamasına baxmayaraq ali bitkilərin 2782 növü Muxtar Respublika ərazisində bitir. Yabani bitkilərin də bir çox növü bu ərazidə bitir. Daha çox bioloji müxtəlifliyin müşahidə olunduğu yer isə orta dağlıq qurşaqdır. (17)

Rayonda bir neçə torpaq tipi- dağ meşə, şabalıdı, dağ-çəmən, boz qonur torpaq tipləri yayılmışdır. Qusarın səfalı torpaqları, həmçinin, zəngin floraya malikdir. Rayon ərazisində təxminən 200 bitki növü, təxminən 22500 hektar meşəlik ərazi vardır. Meşələr əsasən 3 ağac növündən- vələs, palıd və fıstıq ağaclarından ibarətdir.

Torpaq tipləri: Azərbaycanda mövcud olan torpaq tipləri aşağıdakılardır:

1. Dağ-çəmən torpaqları

2. Qonur dağ-çəmən torpaqları
3. Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları
4. Dağ-qara torpaqları
5. Sarı torpaqları
6. Şabalıdı torpaqlar
7. Boz və boz-qonur torpaqlar
8. Çəmən torpaqları
9. Şoranlıq

Azərbaycanda geniş yayılmış torpaq tiplerindən biri olan **Alüvial-çəmən-meşə torpaqları** haqqında bir çox Azərbaycanlı alimlər öyrənmişdilər. Bu torpaqların genetik əlaqələri haqqında əvvəlcə Zaxarov və başqa tədqiqatçı alimlər, sonralar isə M. Salayev, H. Əliyev, G. Həsənov tədqiqatlar aparılmışdılar. (5)

Alüvial-çəmən-meşə torpaqları Böyük Qafqazda və Kiçik Qafqazda yayılmışdır. Bu dağlarda çayların geniş subasarlarında yayılmışdır. Bu tip torpaqlara Kür və Alazan çaylarının ərazisində meşəlik olan torpaqlar və s. yerlərdə rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikasında **Boz torpaq tipi** də geniş yayılmış torpaq tiplerindəndir. Respublikamızda boz torpaqlar lyoss çöküntülərdən əmələ gəlmiş dağətəyi və öndağlıq düzənliklər təşkil edir.

Respublikamızın **boz-qonur torpaqlarında** orta göstəricilərə görə yanvarda temperatur $+5^{\circ}\text{C}$ ilə -2°C arasında dəyişir, iyulda isə 26°C ilə 30°C arasında dəyişir. Bu göstəricilər ümumi orta göstəricidir. Bundan yüksək və alçaq temperatura da bəzi ərazilərdə rast gəlinir.

Respublika ərazisinin boz-qonur torpaqlarında illik yağıntıların miqdarı 110 mm ilə 232 mm arasında dəyişir. rütubətlənmə əmsalı isə 0,25 ilə 0,29 arasında dəyişir.

Respublika ərazisində torpaqların çox hissəsi humus qatı ilə zəngindir. Humus qatını faiz ilə göstərsək deyə bilərik ki, 0,1% təşkil edir. Torpaqların karbonatlılığı təxminən 1,3% təşkil edir. Ölkə ərazisindəki boz-qonur torpaqlarda

hər 100 qram torpaq üçün karbonat udmaq qabiliyyəti 18-20mq təşkil edir.(Azərbaycan coğrafiyası)

Qonur dağ meşə torpaqları təqribən 900-2200 m yüksəklikdə olan torpaqlardır.Bu torpaqlarda Fıstıqdan,Palıddan,vələsdən təşkil olunmuş meşələr daha çox yayılmışdır.Respublikanın meşə fondunun əsasını təkil edən torpaq tipi də qonur dağ meşə torpaqlarıdır.

Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları quru və mülayim isti iqlim qurşağında olur.Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə 600-1200 m yüksəklikdə yerləşir.Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları Azərbaycan ərazisində 1212 min hektardır.

Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları quru və mülayim isti iqlim qurşağında olur.Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə 600-1200 m yüksəklikdə yerləşir.Qəhvəyi dağ-meşə torpaqları Azərbaycan ərazisində 1212 min hektardır.Qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarda olan meşələr torpaqqorumaq və susaxlamaq qabiliyyətinə malikdirlər.Bu tip torpaqlar çox münbit torpaqlar hesab olunur.Buna görə də bu torpaqlarda üzüm,taxıl və s. bitkilər əkilir.

Dağ-qara torpaqları yüksəkliyi 800-1600 m olan yüksəkliklərdə yerləşir.Bu torpaqlara atmosfer yağıntıları çox düşür.Bu torpaqlarda illik yağıntıların miqdarı 500-600 mm-ə qədərdir.Yüksək humusa malik torpaqlardır.Humusun qalınlığı bu torpaqlarda 60-120sm-ə çatır.Hal-hazırda bu torpaqlardan kartof,üzüm,taxıl,tərəvəz və s.bitkilər əkilir.(Qərib Məmmədov.Mahmud Xəlilov”Ekologiya və ətraf mühit)

Sarı torpaqlar Azərbaycan torpaqlarının ümumi sahəsinin 1,8%-ni tutur.Bu torpaqlarda illik orta temperatur 14,5⁰ C,illik orta yağıntıların miqdarı isə 700mm-dən başlayır və 1300-1900 mm-ədək çata bilir.Ən çox Lənkəranın dağətəyi və alçaq dağlıq bölgələrində yayılmış bu tip torpaqlarda adətən şabalıdyarpaq palıd meşələri və dəmirağac meşələri yayılmışdır.Torpaqğın üst qatlarında humus qatının qalınlığı kəskin surətdə azalır,üst qatlarda qalınlıq təxminən 6-8% olur.

Şabalıdı torpaqlar alçaq dağlıq ərazilərdə yüksəkliyi 200 m-ə qədər olan ərazilərdə yayılmışdır.Bu torpaqlarda quru çöllərin bitkiləri bitir.Şabalıdı torpaqların 3 forması var:tünd şabalıdı torpaqlar,açıq şabalıdı torpaqlar.şabalıdı

torpaqlar. Açıq şabalıdı torpaqlar quru çöl ilə yarımsəhraların birləşdiyi yerlər üçün səciyyəvidir. İlk atmosfer yağıntıları 250mm olur. Şabalıdı torpaqlarda humus qatı çox zəif olur. Açıq şabalıdı torpaqlar ilə şabalıdı torpaqlara adətən yüksəklik olaan ərazilərdə rast gəlinir. illik yağıntıların miqdarı 300mm ilə 500 mm arasında dəyişir. Bu tip torpaqlarda temperaturun orta illik göstəricisi isə 12,5⁰ C-dir. Bu tip torpaqlarda şoranlaşmış, eraziyaya uğramış torpaqlar çox olur.

Ölkəmizin ərazisində mövcud olan şabalıdı torpaqlar kifayət qədər mənimsənilmişdir. Bu tip torlaqlarda müxtəlif meyvə ağacları, pambıq, taxıl bitkiləri, üzüm tənəkləri əkilir. Bu torpaqlar çox məhsuldar torpaqlar hesab edilir. (5)

Boz və boz qonur torpaqlar (bu tip torpaqlara həm də boz-solodlaşmış torpaqlar da deyilir) Bu tip torpaqlar əsasən Kür-Araz ovalığında yayılmışdır. Bu torpaqlar olan ərazilərdə yay uzun müddət-təxminən 5-6 ay davam edir və quraq keçir. Bu torpaqlara düşən illik yağıntıların miqdarı 180mm ilə 230 mm arasında olur. Bu ərazidə bitən bitkilər əsasən yovşan-efemer bitkiləridir. Suvarma tətbiq olunmaqla bu tip torpaqlarda pambıq, üzüm əkilir.

Çəmən torpaqları da Kür-Araz ovalığında səhra və yarımsəhra ərazilərdə olur.

Lakin, bu torpaqlar digər yarımsəhra ərazilərdə olma digər torpaq tiplerindən fərqlənir. Bu tip torpaqlarda əkilən bitkilər çox yaxşı inkişaf edir. Çünki bu torpaqlar çox məhsuldar torpaqlar hesab olunur. Bu torpaqlar qış otları kimi də səciyyəvidir. (Azərbaycan coğrafiyası)

Şoranlıqlar əsasən ovalıqlarda rast gəlinir. Bu ərazilərdə torpağın səthində tez həll olunan duzlar yüksək miqdardadır. Bu tip ərazilərdə iki tərkibdə duzlar vardır: xlor tərkibli duzlar və xlor-sulfat tərkibli duzlar.

Torpaq tipləri haqqında yazdığımız məlumatları ümumiləşdirərək aşağıdakı cədvəl qura bilərik. (Cədvəl 1.)¹

¹ www.stat.gov.az

Cədvəl 1.

<i>Torpaqlar</i>	<i>Haqqında qısa məlumat</i>
<i>Dağ-çəmən torpaqları</i>	Alp və subalp çəmənlikləri,dağüstü kserofit bitkilər bitir,soyuq iqlimi olan ərazilərdə,yüksək dağlıqlarda yayılmışdır.məhsulqarlıq göstəriciləri aşağıdır, yaylaq kimi təsərrüfat üçün əhəmiyyətli hesab olunur.
<i>Dağ-meşə qonur torpaqlar</i>	Rütubətli meşə bitkiləri,xüsusilə,fıstıq,vələs bitir,orta dağlıq ərazilərdə yayılmışdır,əkinçilik,bağçılıq,bostançılıq,üzümçülük,tərəvəzçilik,tütünçülük kimi təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.
<i>Dağ-meşə qəhvəyi torpaqlar</i>	Kolluqlar,seyrək meşələr və palıd meşələri vardır,mülayim-isti iqlim tipi səciyyəvidir,dağətəyi ərazilərdə yayılmışdır,bağ və bostan bitkiləri yetişdirilir.
<i>Dağ-qara torpaqlar</i>	Dağ bozqır bitkiləri bitir,Gədəbəyin.Şamaxının,İsmayılının dağətəyi ərazilərində yayılmışdır,dəmyə torpaqlardır,katofçuluq və taxılçılıq üçün əhəmiyyətlidir.
<i>Şabalıdı torpaqlar</i>	Seyrək meşələr,kolluqlar və çöl bitkiləri bitir,mülayim isti və qismən yarımsəhra və quruçöl iqlim tipi səciyyəvidir.böyük Qafqazın,Kiçik Qafqazın və Naxçıvanın dağətəyi ərazilərində yayılmışdır,yüksək məhsulqarlığa malikdir,dəmyə torpaqlardır,lakin,bəzən suvarmaya da ehtiyac olur,üzümçülük,taxılçılıq və tərəvəzçilik üçün əhəmiyyətlidir.
<i>Sarı torpaqlar</i>	Rütubətli meşə bitkiləri,dəmirağac bitir,mülayim-isti və rütubətli subtropik iqlim tipi səciyyəvidir,dağətəyi ərazilərdə yayılmışdır,çayçılıq,tərəvəzçilik,subtropik meyvəçilik və üzümçülük üçün səciyyəvidir.
<i>Boz-qonur torpaqlar</i>	Abşeron,Qobustan,Cənub-Şərqi Şirvan ərazisində yayılmışdır,qışlaq kimi təsərrüfatda əhəmiyyət kəsb edir. Yarımsəhra bitkiləri bitir,yarımsəhra və quruçöl iqlimi səciyyəvidir,Kür-Araz
<i>Boz torpaqlar</i>	ovalığında və Arazboyu düzənliklərdə yayılmışdır,aşağı məhsuldar torpaqlardır,suvarma tətbiq etməklə pambıq və s. bitkilər əkilir.

--	--

Ölkəmizi zənginliyi və müxtəlifliyi ilə dünya ölkələri arasında seçən bitki örtüyü torpaqların müxtəlifliyi,iqlimin müxtəlifliyi,reliefin mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi və s.bu kimi amillər səbəbindən əmələ gəlib.Azərbaycanın demək olar ki,bütün bölgələrində bitki örtüyünə antropogen təsirlər çox qədim dövrlərdən başlamışdır.Bu təsirlərə bitki örtüyünün məhv edilərək yerin şumlanması,suvarmanın tətbiq edilməsi,mal-qara üçün otlaq sahəsinə çevrilməsi və s.aid edilir.Meşələrə antropogen təsirlər nəticəsində meşələrin tərkibi dəyişir.Belə ki,meşədə olan əsas bitki örtüyünü təşkil edən ağaclar məhv edilir və yerində törəmə bitkilər böyüyüb əsas bitki örtüyünü təşkil edir.Bu da həmin ərazinin torpaq tipinə aid olmayan bitkilərin əsas olmasına şərait yaradır.Bu proses uzun illər həmin ərazidə antropogen fəaliyyətin olması nəticəsində baş verir.

Təbii bitki örtüyünə mənfi təsir edən antropogen fəaliyyətlərə bitki örtüyü altında olan torpaqların şumlanması və mal-qara üçün otlaq sahəsinə çevrilməsini göstərə bilərik.Şumlama prosesi nəinki,bitki örtüyünün məhv olmasına həm də torpaq örtüyünün deqredasiyasına da səbəb olmuşdur.Belə ki,torpaq səthi yuyulur.Nəticədə bitki örtüyü məhv olur,həmin torpaqlar daşlıq-qayalıq əraziyə çevrilir.

Otarma isə qədim antropogen fəaliyyət növlərindən biridir.Bu fəaliyyət nəticəsində bəzi ərazilərdə bitki örtüyünün qismən,bəzi ərazilərdə isə tamamilə dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Fəsil 2. Azərbaycanın dağlıq və düzənlik kənd ərazilərində təsərrüfat sahələrinin inkişafının müasir vəziyyəti və onun sosial-iqtisadi aspektləri

2.1 Sənaye sahələrinin inkişafının müasir vəziyyəti və sosial-iqtisadi aspektləri

Sənayenin inkişafının müasir vəziyyəti və sosial-iqtisadi aspektləri

2017-

ci ilin statistik göstəricilərinə görə Respublikamızın sənayesinin inkişafında ümumdaxili məhsulun gəlir göstəricisi 70135,1 mln manata çatmışdır. 2016-cı il ilə müqayisə etdikdə bu

göstərici neft sektoru üzrə 5% aşağı düşərək 26073,2 mln manat olmuşdur. Bu da əlavə dəyər faizinin 37,2 faizi deməkdir. 2016-cı il ilə müqayisə etdikdə qeyri-neft sektoru üzrə isə 2,7% yüksələrək 44 061,9 mln manat olmuşdur. Bu da əlavə dəyər faizinin 62,8%-i deməkdir.

Sənayeyə gəldikdə isə 2016-

cı il ilə müqayisə etdikdə sənayenin neft sahəsi üzrə 5,3% aşağı düşərək 25 000 ,8 mln manat olmuşdur. 2016-cı il ilə müqayisə etdikdə sənayenin digər sahəsi üzrə isə bu göstərici 3,8 faiz yüksələrək 3086,5 mln manat olmuşdur. İstehsalın həcminə gəldikdə sənayenin neft sahəsində istehsalın həcmi öncəki il ilə müqayisə etdikdə 4,7% aşağı düşərək 30070,6 mln manat olmuşdur.

Sənayenin qeyri-

neft sahəsini öncəki illə müqayisə etdikdə 3,7% artaraq 9484,8 mln manat olmuşdur. Sənayenin inkişafı üçün sərf olunan kapitalın statistik göstəricilərinə gəldikdə isə öncəki illə müqayisədə sənayenin qeyri-

neft sahəsinə yönəldilmiş əsas kapital həcminin göstəricisi 36,5% yüksələrək 149 3,6 mln manat olmuşdur. 2017-

ci ilin birinci yarısında sənaye müəssisələrində pulla işləyən işçilərin sayı təxminən 194,1 min nəfər olmuşdur; işçilərin orta aylıq maaşı isə 8,1% yüksələrək 966,4 manat olmuşdur. İstehsal olunan ümumdaxili məhsul 2017-

ci il üçün ölkəmizdə 70135,1 mln manat olmuşdur.

Neft sektoru üzrə əlavə dəyər faizinin 37,2%-

i istehsal olunmuşdur ki, bu da 26073,2 mln manatdır. Bunu öncəki illə müqayisə etdikdə görürük ki, istehsal 5 faiz aşağı düşmüşdür.

Qeyri-neft sahəsində əlavə dəyər faizinin 62,8%-

i istehsal olunmuşdur ki, bu da 44061,9 mln manatlıq vəsait təşkil edir və əvvəlki illə müqayisə etdikdə istehsal faizi 2,7% yüksəlmişdir.

2017-

ci ildə sənaye sahəsində 28087,3 mln manat əlavə dəyər istehsal edilmişdir ki, bu da ümumi daxili məhsul faizinin 40,1%-i deməkdir. Qeyri-

neft sənayesinə gəldikdə isə bu sənayeyə kapital qoyuluşu 9484,8 mln manat olmuşdur və əvvəlki il ilə müqayisə etdikdə bu göstərici 3,7% yüksəlmişdir. Bu yüksəliş aşağıdakı sahələrdə müşahidə olunmuşdur: 71,7% rezinin istehsalında və plastik kütlə məhsullarının, 44,7% inşaat mallarının istehsalında, 42,9% maşın avadanlıqlarının istehsalında, 35% elektrik mallarının istehsalında, 26% kompüter məhsullarının, elektron məhsulların və optika məhsullarının istehsalında, 17%, içkilərin istehsalında, 17% kimya məhsullarının istehsalında, 16% mebellərin istehsalında və s. sahələrdə müşahidə olunmuşdur.

Sənaye məhsulları aşağıdakı bölmələrdə istehsal olunur:

Mədəncixarmada 70%

Emalda 24,7%

Elektrik enerjisində, qaz və buxar istehsalında 5%

Su təchizatında, tullantıların təmizlənməsində və nemalında 1%

2017ci ildə 27660,9 milyon manat mədəncixarma sənayesinin fəaliyyəti üçün, 24075,6 mln azn vəsait neftin və qazın hasil olunması üçün, metal filizlərinin hasilatı üçün, 3267,8 milyon manat vəsait mədəncixarmaya xidmətlərin göstərilməsi üçün, 58 mln azn vəsait mədəncixarmanın başqa sektorları üçün istifadə olunur. Bu göstəriciləri 2016-

cı il ilə müqayisədə bu göstərici 96% mədəncixarma sənayesi üzrə, 94,7% neft və qaz hasil olunması üzrə, 307% metal filizlərinin hasilatı üzrə, mədəncixarma sənayesinin digər sahələri üçün isə 300%, mədəncixarmaya xidmətlərin göstərilməsi

əsi üçün isə 116% yüksəlmişdir. Nəticədə, ötən il ilə müqayisə etdikdə qeyri-neft emal sənayesində 1,7% artım olmuşdur.

2017-

ci il üçün emalda fəaliyyətin növlərinə görə yeyinti mallarının istehsal olunması üçün 3289 milyon manat, neftin istehsalına görə 2727 mln azn, inşaat mallarının istehsalına görə 568 mln azn, kimya sənayesinin istehsalına görə 503,2 mln azn, Maşınların və avadanlıqların quraşdırılmasına və təmirinə görə 439 mln azn, Metallurgiya sənayesinə görə 433 mln azn, hazır metal məmulatların istehsalına görə 275 milyon manat, içki istehsalı üçün 244 mln azn, rezinin və plastik kütlənin istehsalına görə 232,2 mln azn, Maşınların və avadanlıqların istehsalına görə 192,6 mln azn, toxuculuq sənayesinin inkişafı üçün 172 milyon azn, elektrik mallarının istehsalına görə 172 mln azn, kompyuterlərin, elektron məhsulların və optika məhsullarının istehsalına görə 80 mln azn-dir. Sənaye sahələrinin müasir vəziyyətini izah etməyə Azərbaycan respublikasında Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayını göstərməklə başlayaq: (Stat.gov.az/sənaye/Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı)

Son 3 ilin statistikasına nəzər saldıqda görə bilərik ki, bütün sənaye sahələri üzrə göstərici 2018-ci ildə 2837 ədəd, 2017-ci ildə 2582 ədəd, 2016-cı ildə 2561 ədəd olmuşdur.

Mədənçıxarma sənayesi müəssisələri 2018-ci ildə 309 ədəd, 2017-ci ildə 281 ədəd, 2016-cı ildə 298 ədəd olmuşdur.

Metal filizlərinin hasilatı müəssisələri 2018-ci ildə 6 ədəd, 2017-ci ildə 5 ədəd, 2016-cı ildə 5 ədəd olmuşdur.

Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı müəssisələri 2018-ci ildə 29 ədəd, 2017-ci ildə 27 ədəd, 2016-cı ildə isə 21 ədəd olmuşdur.

Qida məhsulları istehsalı müəssisələri 393 ədəd, 2018-ci ildə, 361 ədəd 2017-ci ildə, 391 ədəd isə 2016-cı ildə olmuşdur.

İçki istehsalı müəssisələri 2018-ci ildə 120 ədəd,2017-ci ildə 110 ədəd,2016-cı ildə isə 119 ədəd olmuşdur.

Tütün məmulatlarının istehsalı müəssisələri 2018-ci ildə 10 ədəd,2017-ci ildə 9 ədəd,2016-cı ildə 7 ədəd olmuşdur.

Toxuculuq sənayesi məhsullarının istehsalı 2018-ci ildə 74 ədəd,2017-ci ildə 67 ədəd,2016-cı ildə 66 ədəd olmuşdur.

Geyim istehsalı müəssisələri 2018-ci ildə 77 ədəd,2017-ci ildə 57 ədəd ,2016-cı ildə 60 ədəd olmuşdur.

Tikinti materiallarının istehsalı müəssisələri 2018-ci ildə 236 ədəd,2017-ci ildə 229 ədəd,2016-cı ildə 224 ədəd olmuşdur.

Metallurgiya sənayesi müəssisələri 2018-ci ildə 52 ədəd,2017-ci ildə 41 ədəd,2016-cı ildə 29 ədəd olmuşdur.

Ağac və ağac məmulatlarının istehsalı müəssisələri 2018-ci ildə 45 ədəd,2017-ci ildə 38 ədəd,2016-cı ildə 34 ədəd olmuşdur.

Kağız və karton istehsalı müəssisələri 2018-ci ildə 28 ədəd, 2017-ci ildə 20 ədəd, 2016-cı ildə 22 ədəd olmuşdur.

Poliqrafiya fəaliyyəti müəssisələri 2018-ci ildə 150,2017-ci ildə 153 ədəd, 2016-cı ildə 140 ədəd olmuşdur.

Neft məhsullarının istehsalı müəssisələri 2018-ci ildə 7, 2017-ci ildə 4,2016-cı ildə 3 ədəd olmuşdur.

Kimya sənayesi müəssisələri 2018-ci ildə 93 ədəd,2017-ci ildə 81 ədəd,2016-cı ildə 75 ədəd olmuşdur.

Əczaçılıq məhsullarının istehsalı müəssisələri 2018-ci il üzrə 12 ədəd,2017 –ci il üzrə 11 ədəd,2016-cı ildə 10 ədəd olmuşdur

Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri müəssisələri 2018-ci il üzrə174 ədəd,2017-ci il üzrə 150 ədəd.2016-cı il üzrə 130 ədəd olmuşdur Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı müəssisələri 2018-ci il üzrə 118 ədəd,2017-ci il üzrə 103 ədəd,2016-cı il üzrə 92 ədəd olmuşdu.Zərgərlik məmulatlarının istehsal sayı 2018-ci il üzrə 48 ədəd.2017-ci il üzrə 42 ədəd.2016-cı il üzrə 32 ədəd olmuşdur.Respublikamızda 2016,2017,2018 ci

illərdə sənaye sahələrində əsas kapital qoyuluşuna sərf edilmiş investisiyaların faktiki qiymələrini yazaq:

Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya 2016-cı ildə 578,6 milyon manat, 2017-ci ildə 658,1 milyon manat, 2018-ci ildə isə 760,1 milyon manat olmuşdur.

Sənaye sahələrində əsas kapitalla sərf edilmiş investisiyaların müqayisəsini aşağıdakı cədvəl ilə izah edək:

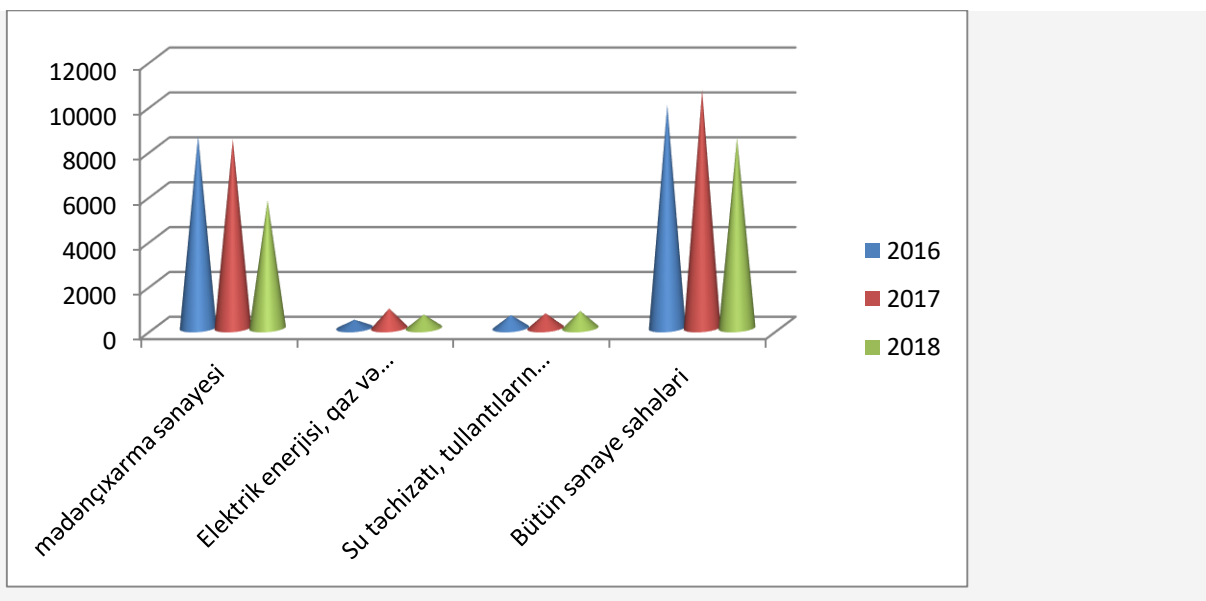
.Respublikamızda 2016, 2017, 2018-ci illərdə sənaye sahələrində əsas kapital qoyuluşuna sərf edilmiş investisiyaların faktiki qiymələrini yazaq: (Cədvəl 2)²

Azərbaycanda sənaye sahələrinə yönləndirilən investisiyaların illər üzrə müqayisəsi			
	2016-cı il ilə 2017-ci ilin müqayisəsi	2016-cı il ilə 2018-ci ilin müqayisəsi	2017-ci il ilə 2018-ci ilin müqayisəsi
Mədəncixarma sənayesi	147,8 milyon manat azalma	2874,4 milyon manat azalma	2726,6 milyon manat azalma
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	500,3 milyon manat artma	232,7 milyon manat artma	267,6 milyon manat azalma
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	79,5 milyon manat artma	181,5 milyon manat artma	102 milyon manat artma
Bütün sənaye	660,3 milyon	1452,6 milyon	2112,9 milyon

² www.stat.gov.az

sahələri	manat artma	manat azalma	manat azalma
----------	-------------	--------------	--------------

Sənaye sahələrində əsas kapitalla sərf edilmiş investisiyaları aşağıdakı qrafikdə ifadə edək. (Qrafik 1)³

Sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün müsbət hadisədir. Lakin, bu inkişaf düzgün ekoloji normalara riayət olunmadıqda ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Stasionar mənbələrdən yaxın 3 il ərzində atılan müxtəlif növ tullantıların statistik göstəricilərini qeyd edək (ölçü vahidi min tondur): (Cədvəl 3)⁴

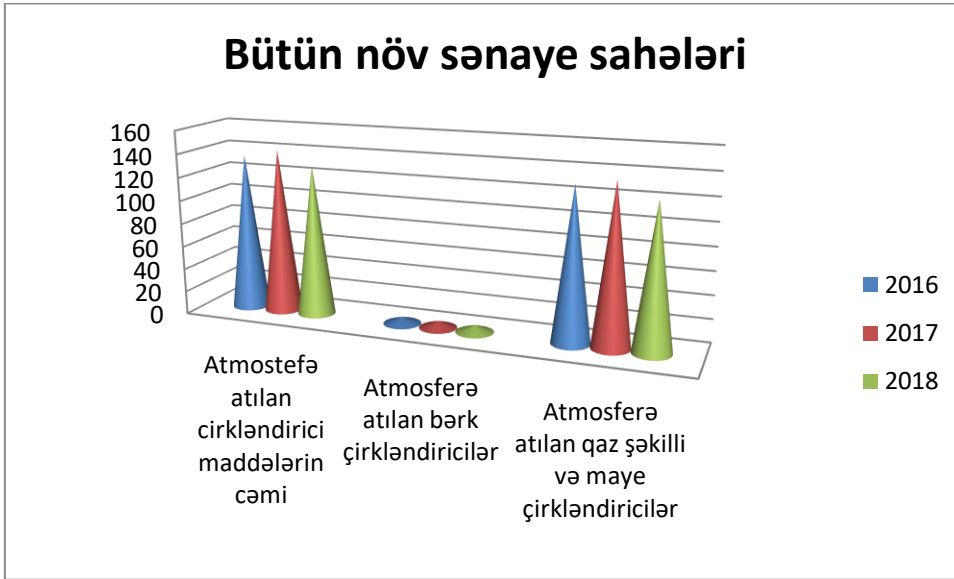
İllər	Atmosferə atılan çirkləndirici maddələrin cəmi	Atmosferə atılan bərk çirkləndiricilər	Atmosferə atılan qaz şəkilli və maye çirkləndiricilər
Bütün növ sənaye sahələri			
2016	135,7	5,4	130,3

³ www.stat.gov.az

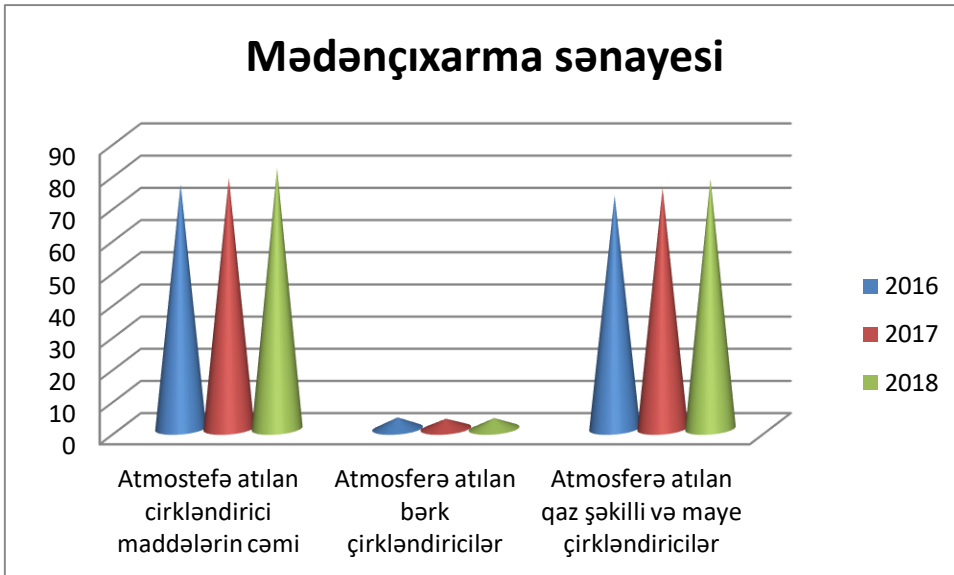
⁴ www.stat.gov.az

2017	141,8	5,8	136,0
2018	130,1	6,2	123,9
Mədəncıxarma sənayesi			
2016	76,0	3,5	72,5
2017	77,9	3,1	74,8
2018	81,0	3,3	77,7
Emal sənayesi			
2016	24,3	1,1	23,2
2017	26,3	2,6	23,7
2018	25,1	2,9	22,2
Elektrik enerjisinin, qaz və buxar istehsalının, bölüşdürülməsi və təchizatının qiyməti			
2016	34,9	0,8	34,1
2017	36,9	0,1	36,8
2018	23,5	0,0	23,5
Su təchizatının, tullantıların təmizlənməsinin və emalının			
2016	0,5	0,006	0,5
2017	0,7	0,008	0,7
2018	0,5	-	0,5

Qrafik 2⁵

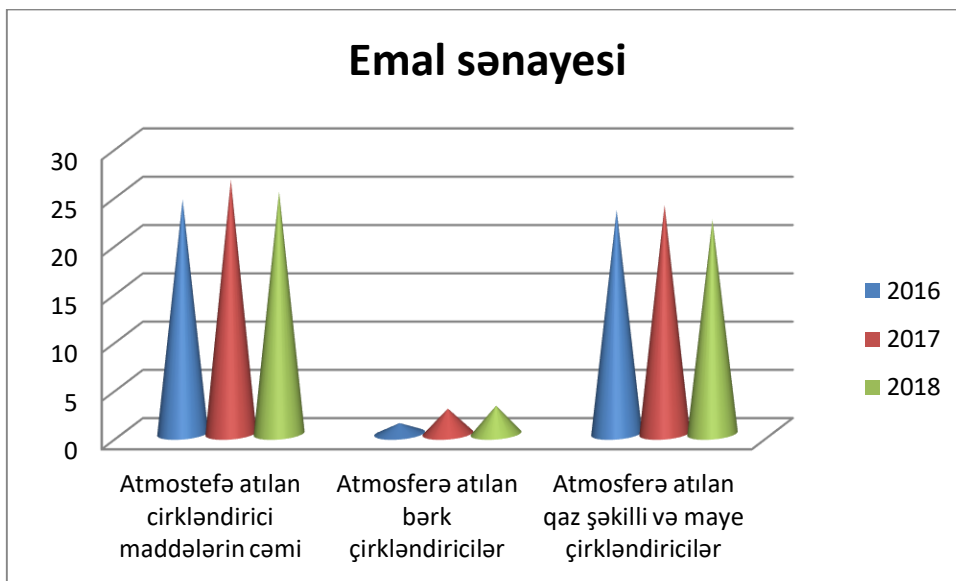
Qrafik 3⁶

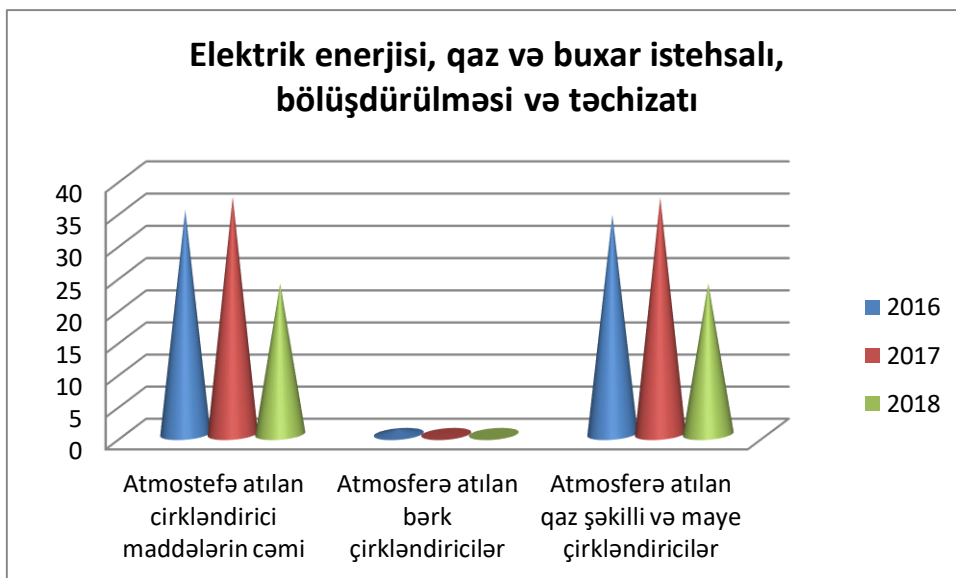
⁵ www.stat.gov.az

⁶ www.stat.gov.az

Qrafik4⁷

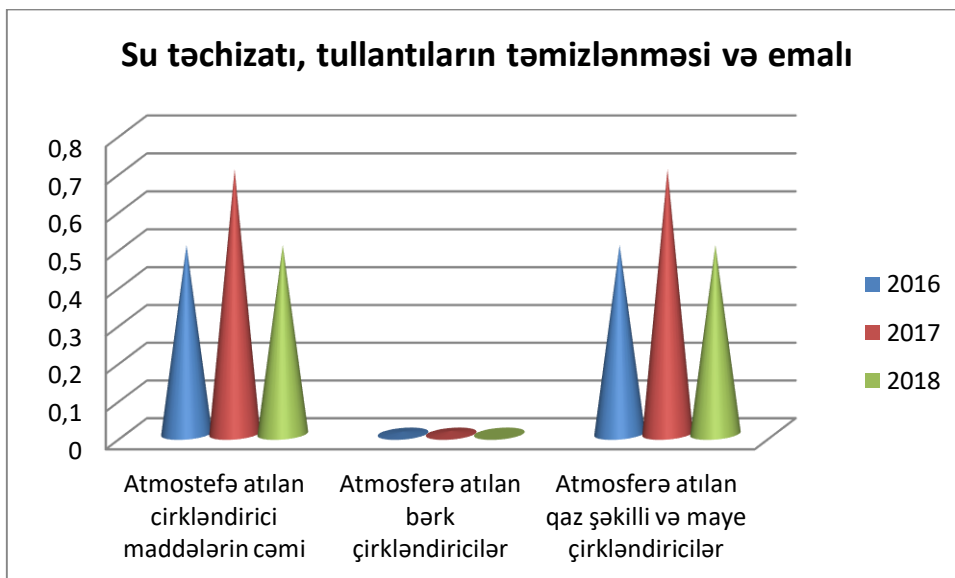
Qrafik5⁸

⁷ www.stat.gov.az

⁸ www.stat.gov.az

Qrafik 6⁹

2017-2018-ci illər üzrə müqayisə aparaq:

Bütün növ sənaye sahələri üzrə atmosfərə atılan çirkəndirici maddələrin cəmi 11,7 min ton azalıb, bərk çirkəndiricilər 0,4 min ton artıb, qaz şəkilli və maye çirkəndiricilər isə 12,1 min ton azalıb.

Mədəncıxarma sənayesi üzrə atmosfərə atılan çirkəndirici maddələrin cəmi 3,1 min ton artıb, bərk çirkəndiricilər 0,2 min ton artıb, qaz şəkilli və maye çirkəndiricilər isə 2,9 min ton artıb.

Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı üzrə atmosfərə atılan çirkəndirici maddələrin cəmi 0,2 min ton azalıb, bərk çirkəndiricilər 0,008 min ton azalıb, qaz şəkilli və maye çirkəndiricilər isə 0,2 min ton azalıb.

Azərbaycanın müxtəlif sənaye sahələri haqqında məlumat yazaq: Sənaye sahələrinin içərisində ən birinci yeyinti sənayesi gəlir. Çünki bu sənaye sahəsində digərləri ilə müqayisədə daha çox miqdarda məhsul istehsal olunur və daha çox işçi qüvvəsi çalışır. Öləmiz yeyinti sənayesinin məhsullarını həm öz ölkəmizin ehtiyaclarını ödəmək üçün, həm də digər ölkələrə ixrac etmək üçün istehsal edir. Məhsulları ixrac etdiyimiz ölkələr siyahısına İrani, Rusiyanı, Gürcüstanı, Türkiyəni göstərə bilərik. Bu sənaye sahəsinin əsas məhsullarına isə konservləri, mineral suları, tütünü, şərabı göstərə bilərik.

⁹ www.stat.gov.az

Azərbaycan Respublikasının sənaye sahələri içərisində ikinci sırada konserv sənayesi gəlir. Bu sənaye sahəsinin məhsulları ölkəmizin öz ehtiyaclarını ödəmək iktidarındadır. Həmçinin də konserv sənayesinin məhsulları xarici ölkələrə də ixrac edilir. Konserv istehsal edən zavodlara Qusardakı, Qubadakı, Xudatdakı konserv zavodlarını göstərə bilərik. Artıq bu sahə çox inkişaf etdirilmişdir və bütün meyvələrin və tərəvəzlərin konservləşdirilmiş məhsulları hazırlanır.

Azərbaycan Respublikasının sənayesində üçüncü yerdə içki bazarı gəlir. Azərbaycanda içki istehsalında əsas yeri nardan istehsal olunan içkilər tutur. Həmçinin, üzümdən, tutdan hazırlanan şərəblər də məşhurdur. Bunlardan əlavə təbii halda çıxan Sirab, Badamlı kimi suların konservləşdirilməsi də həyata keçirilir.

Azərbaycan Sənayesində fördüncü yeri Süd və heyvandarlıq sahəsi tutur. Ölkə torpaqlarının kənd təsərrüfatı məqsədi ilə istifadə olunan 46% torpaqları sayəsində 20-dən artıq böyük süd məhsulları istehsal edən müəssisə çalışır.

Azərbaycan sənayesində beşinci yerdə olan Balıqçılıq sənayesi Respublikada önəmli sahələrdən biridir. Xəzərdən, Kürdən əldə edilən balıqlardan başqa xüsusi sünii yolla balıqartırma zavodları da fəaliyyət göstərir. Çünki, göllərdə və çaylarda olan balıqlar ölkənin təbii sərvəti hesab olunur. Kütləvi şəkildə istismar olunarsa, nəsli kəsilə bilər. Bu yolla artırılan balıqlar isə Lənkərandakı, Mingəçevirdəki, Hacıqabuldakı balıq zavodlarında istifadə olunaraq müztəlif balıq məhsulları hazırlanır.

İndi isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənayesi haqqında qısa məlumat laq:

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında həmişə önəmli yer tutan sənaye əhəmiyyətli regionlardan biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının sənayesidir. Bu regionda sənaye məhsullarının xarici ölkələrə ixracının tarixi 1970-1980 ci illərə gedib çıxır. Naxçıvan ticarət-iqtisadi əlaqələrini İranla, Türkiyə ilə, MDB ölkələri ilə genişləndirir, inkişaf etdirir. Sənaye məhsullarının ümumi həcmi 1924-cü illə 1995-ci ilin müqayisəsində təxminən 400 dəfə artmışdır.

1999-cu ildə Naxçıvanda mədən sənayesini inkişaf etdirmək üçün zəmin yaradan Böyük Britaniya şirkətləri ilə müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərində Ordubadın Ağdərə və Parağaçay mədən yataqlarının istismarı haqqında danışılırdı.

2.2 Kənd təsərrüfatının inkişafının müasir vəziyyəti və sosial iqtisadi aspektləri

Hal-hazırkı dövrümüzdə pambıqçılıq lap əvvəlki qədər geniş yayılmasa da fermer təsərrüfatında yenə də əhəmiyyət kəsb edən sahədir.

Tarixi ədəbiyyatlara istinad edərək deyə bilərik ki, ölkəmizə pambıqçılıq XIX-cu əsrdə İran və İraq respublikalarından gəlmiş bir peşədir. İlk əkilən pambıq cinslərinin lifləri müasir sortlara nisbətən kobud olurdu və qısa olurdu. Pambıqçılığın ilk inkişaf etdiyi dövrlərdə pambıq toxumu Orta Asiyadan gətirilirdi. Daha sonralar toxum SSRİ-nin təsərrüfat sahələrində hazırlanmağa başlandı. Azərbaycanda mahlıç da istehsal olunmuşur. İlk vaxtlarda istehsalı az olsa da xüsusilə müharibə illərində daha geniş vüsət almışdır. Mahlıç Azərbaycandan Moskvaya və digər ölkələrə göndərilirdi. Yelizavodpolda, Bakıda, Ucarıda pambıq zavodları var idi.

Moskvada da bir neçə pambıq zavodları var idi. Hal-hazırda dünya birjasında pambığın 1 kq-ı 1-2 dolardır. 2019-cu ildə pambıqdan Azərbaycan büdcəsinə 111 milyon dollar gəlir gəlib. Bu ümumi gəlirin mahlıcdan gələn hissəsi 87 milyon dollar, pambıq ipliyyindən gələn hissəsi 22,5 milyon dollar, pambıq yağından gələn hissəsi isə 2 milyon manatdır.

Tərəvəzçilik də Respublikamızda geniş vüsət almış kənd təsərrüfatı sahələrindən biridir. Ötən əsrin sonları ilə müqayisədə bu sahə inkişaf etdirilmişdir. Çünki, Azərbaycan neft ölkəsi olduğu üçün uzun illər aqrar sahəyə maraq göstərilməmişdir. Lakin son illərdə aqrar sahənin inkişafına xüsusi diqqət vardır. Əvvəllər Respublikanın müvafiq sahə ilə məşğul olan təşkilatları bu sahəni düzgün yönləndirmirdilər. Düzgün aqrotexniki qaydalardan istifadə etmirdilər. 1969-cu ildən sonra ümumilikdə kənd təsərrüfatı o cümlədən də tərəvəzçilik inkişaf etdirilməyə başladı.

Ölkəmizdə aqrar sahədə bir neçə konfranslar, islahatlar təşkil olunmuşdur. Bunlara misal olaraq “Aqrar islahatların hazırlanmasına dair” konfransı göstərə bilərik.

Heydər Əliyev kənd təsərrüfatı haqqında yeni bir Dövlət proqramı hazırlanmasına tapşırıq verdi. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların 5 il müddətində vergilərdən azad olunmasını da tapşırıq verdi. Yalnız torpaq vergisi qalmışdı. Heydər Əliyev Kənd təsərrüfatı sahəsinə çox böyük diqqət ayırmışdır. Kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi bütün dövrlərdə olduğu kimi hal-hazırkı dövrümüzdə də iqtisadiyyatın inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Çünki, kənd təsərrüfatı rayonlarda yaşayan insanların əsas kapital mənbəyi hesab olunur. Heyvandarlıqla, əkinçiliklə məşğul olur və məhsullarını həm yerli bazarlarda sataraq şəhər əhalisinin tələbatını ödəyirlər, həm də xarici bazarlara çıxarırlar. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyata müsbət təsir edir.

Həmçinin, Azərbaycanda iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq bəzi müəssisələr bağlandı və işçilər işsiz qaldı. Bu cür hallarda da əhali daha çox kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağa üstünlük verir. Kənd təsərrüfatının müasir vəziyyətindən danışsaq deyə bilərik ki, hər il kənd təsərrüfatına meyillilik daha da artır. Əgər statistik məlumatlara nəzər salsaq deyə bilərik ki, 2014-

cü ildə kənd təsərrüfatının payına düşən faiz göstəricisi 5,3% olmuşdursa, 2015-ci ildə artım baş vermiş və bu faiz göstəricisi artaraq 6,2% olmuşdur. 2014-cü ildə ümumilikdə illik məhsulun qiyməti 5635,3 milyon manat olmuşdursa, 2015-ci ildə yanvar -iyun ayları üçün bu məbləğ 2999 milyon manat olur. 2015-ci ildə istehsal edilən ətin miqdarı 515,4 min ton, südün miqdarı 1924,4 min ton, yunun miqdarı isə 17 min ton olmuşdur. Bu göstərici 2014-cü illə müqayisədə xeyli yüksək göstəricilərdir. Daha dəqiq desək, ət istehsalında 2%, yun istehsalında 1,4%, süd istehsalında 3,7% artım olur.

Hazırda heyvandarlıq sahəsində Respublikamızda bəzi problemlər vardır. Bu problemlərdən biri də yem az olması problemidir. Yem məhsullarının xaricdən idxal olunması isə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Buna misal olaraq quşçuluqda olan yem problemlərini göstərə bilərik. Dünya üzrə yemə olan t

ələbatın artması Azərbaycan iqtisadiyyatına daha da pis təsir edir. Ümumilikdə gətürdükdə Azərbaycanda son illərdə - daha dəqiq desək 1995-ci ildən sonra kənd təsərrüfatında artım qeyd olunmuşdur. 2016-cı ildə artıq kənd təsərrüfatında olan artım 3,1% olmuşdur. Ümumi məhsulun qiyməti kənd təsərrüfatında 2500,9 mln manat olmuşdur. Bunun faiz göstəricisi bitkiçilik üzrə 42,6%, heyvandarlıq üzrə isə 57,4%-dir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatından əldə olunan məhsullar ancaq əhalinin tələbatını ödəmək üçün deyildir. Həmçinin, kənd təsərrüfatı məhsulları xarici bazara da ixrac edilir. Bunlardan meyvə-tərəvəz məhsulları ən çox ixrac edilən məhsullardandır. Belə ki, idxaldan gələn gəlir 2015-ci ildə 312 milyon dollar, 2016-cı ildə isə təkcə yanvar-iyun aylarında 190,2 milyon dollar olmuşdur.

Dövlət gömrük komitəsinin məlumatlarına əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac miqdarını yazaq:

Tərəvəz məhsullarının ixracı 2015-ci ildə 99817,3 ton olmuşdursa, 2016-cı ildə bu göstərici 129263,4 ton olmuşdur.

Mmeyvə ixracı 2015-ci ildə 36511,6 ton olmuşdursa, 2016-cı ildə bu göstərici 32676,1 ton olmuşdur.

Tütün xammalı ixracı 2015-ci ildə 1324,7 ton olmuşdursa, 2016-cı ildə bu göstərici 844,1 ton olmuşdur.

Pambıq ixracı 2015-ci ildə 8086,8 ton olmuşdursa, 2016-cı ildə bu göstərici 3944,7 ton olmuşdur.

Gön-dəri xammalı 2015-ci ildə 6029,5 min ədəd olmuşdursa, 2016-cı ildə bu göstərici 6169,9 min ədəd olmuşdur.

Digər kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 2015-ci ildə 293,6 ton olmuşdursa, 2016-cı ildə bu göstərici 228,6 ton olmuşdur.

Bu statistik məlumatlardan görmək olur ki, illər ərzində məhsul ixracından artım əldə olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatında artım hər il əvvəlki ildən çox olur. 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə və 2018-ci ildə hər ilə görə əvvəlki ildən 4% çox olur. Son dövrlərdə

Azərbaycanda qeyri-neft sektoruna, xüsusilə də kənd təsərrüfatına maraq artmışdır. Bu əslində sevindirici haldır. Çünki, neft tükənən təbii sərvətdir.

Artıq aqrar iqtisadiyyat inkişaf etməyə başlamışdır. Ölkəmizdə ərazisi 40 min hektardan artıq olan 30 fermer təsərrüfatı yaradılmışdır. Artıq xaricdən buğda idxalı təxminən 32% azalmışdır. Hal-hazırda Dövlət Toxum Fondunun yaradılması qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur.

Son dövrlərdə Azərbaycanda məhsuldarlığın artması hesabına xaricdən məhsul idxalının azalması və xarici ölkələrə ixracın artması baş vermişdir.

Ən çox ölkəmizə idxal olunan məhsulların miqdarının yerli təsərrüfat hesabına artırılması məqsədə uyğun hesab olunur. Belə məhsullara misal olaraq kartofu, buğdanı və s. göstərə bilərik. Əhalinin kartofa olan tələbatı SSRİ dövründə başqa ölkələrin, xüsusilə, Belarusiyanın hesabına ödənilirdi. Hal-hazırda isə Azərbaycandan xaricə 50 min ton kartof ixrac edilir.

Kartofun illər üzrə miqdarını yazaq:

1990 ci ildə 185,2 min ton, 1993 cü il üzrə 152,2 min ton, 1997 ci il üzrə 223,4 min ton, 2000 ci il üzrə 469 min ton, 2002 ci il üzrə 605,8 min ton, 2005 ci il üzrə 1083,1 min ton, 2009 cu il üzrə 1077,1 min ton, 2012 ci il üzrə 938,5 min ton, 2015 ci il üzrə 839,8 min ton olmuşdur.

1990 cı il ilə 2014 cü ildə kartofun 1 hektarının məhsuldarlığının neçə sentner olduğunu müqayisə etdikdə görünür ki, bu göstərici 1 hektarda 74 sentner artmışdır. Lakin, bu göstəricini gələcək illərdə daha da artırmaq olar. Məs: Fransada 2014-cü ildə 1 hektara düşən məhsuldarlıq 479 sentner olmuşdur. Polşada bu göstərici 277 sentner, Belarusiyada isə bu göstərici 203 sentner olmuşdur. Həmçinin, ölkəmizdə tək kartofun deyil, digər bostan bitkilərinin də məhsuldarlığında artım vardır.

Azərbaycan Respublikasında bostan bitkilərinə olan tələbat yerli təsərrüfatın məhsulları hesabına ödənilir. Lakin, bu sahədə də müstəqillik əldə etdikdən sonra artım olmuşdur. 1995 ci illə 2015-ci ili müqayisə etdikdə bostan bitkilərinin artımı 442,6 min ton olmuşdur.

Həmçinin,tərəvəz bitkilərinin və meyvə bitkilərinin də artımı olmuşdur.1995 ci illə 2015 ci ilin müqayisəsində deyə bilərik ki,meyvə istehsalında 849,2 min ton olmuşdur.Lakin tərəvəz istehsalında hələ böyük artım olmamışdır.Bu sahə gələcəkdə inkişaf etdiriləcək sahə olaraq qalmışdır.Sevindirici hal kimi qeyd edə bilərik ki, xaricə ixracda tərəvəz və meyvədə də gözəgörünən artım vardır.Meyvə istehsalında olan inkişaf danılmazdır.İllər üzrə artımı dünyada fındığın məhsuldarlığı üzərində nəzərdən keçirək:

Azərbaycan Respublikasında fındıq istehsalı qlobal səviyyədə də götürdükdə yüksək nəticə verir.Dünya üzrə isə fındıq istehsalı hər hektara 13,8 sentner olmuşdur.Bu göstərici Azərbaycan üzrə 1 hektra görə 12,6 sentner olmuşdur.ən az göstərici fındıq istehsalına görə7,7 sentner olmuşdur.

2013-cü ildə dünya üzrə bu göstərici 1 hektara düşən məhsulun miqdarı 56,6 sentner olmuşdur.Azərbaycan üzrə isə bu göstərici 1 hektar üçün 166,4 sentner olmuşdur.İllər keçdikcə bu göstəricilər artmışdır.Bu da aqrar sahədəki inkişafdan xəbər verir.

Lerik rayonunun kənd təsərrüfatı:Lerik rayonunun əhalisinin təsərrüfat fəaliyyəti zamanı daha çox əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurlar. Rayonda az miqdarda tərəvəzçilik və balıqçılıq fəaliyyəti də inkişaf etmişdir.Hal-hazırda orta hesabla rayon ərazisində 35 min baş qaramal,126 min baş isə xırda buynuzlu heyvanlar vardır.Bir ildə 1500 hektar kartof ,9-10 min hektar buğda,300 hektar tərəvəz,təxminən 400 hektar meyvə əkilir.

Lerik Azərbaycanın aqrar rayonlarından hesab edilir.Bu rayonda əkinçiliyin və heyvandarlığın tarixi çox qədimlərə gedib çıxır.Rayonda bir neçə şəxsi kənd təsərrüfatı müəssisələri və bir dövlət kənd təsərrüfatı müəssisəsi vardır.Rayon əhalisi daha çox noxud, pərinc, kartof, taxıl bitkiləri, yerkökü, sarımsaq və s. əkirlər.

Naxçıvanın kənd təsərrüfatı :Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatı çoxsahəlidir.Bu ərazidə iqlim faktorları,torpağın münbitliyi kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.Buna görə Naxçıvanda bir çox su anbarları işə salınıb və bir neçə su anbarı da tikilib.Bu

meliorativ tədbirlərdən sonra artıq Naxçıvanın kənd təsərrüfatında suvarmanın vəziyyəti yaxşılaşmışdır.

Şəxsi torpaqlarda təsərrüfatı inkişaf etdirmək üçün yeni nasos stansiyaları tikilmiş, istifadəyə yararlı olmayan nasos stansiyalar bərpa edilmişdir. Yeni tikilən nasos stansiyalara misal olaraq Şərurda, Babəkdə, Ordubadda tikilən yeni nasos stansiyaları göstərə bilərik. Bir çox kanallarda da bərpa işləri görülmüşdür və Şərur kollektor-drenaj şəbəkəsində də bərpa işləri aparılmışdır. Naxçıvanın ərazisində ətlik- yunluq heyvanlar artırılmış, düzənlik ərazilərində isə yunluq və ətlik-südlük heyvanlar artırılmışdır.

Həmçinin, Muxtar Respublikanın müxtəlif yerlərində baramaçılıq, quşçuluq, arıçılıq da inkişaf etdirilmişdir.

Quba-Xaçmaz zonasının vahid torpaq fondunun mülkiyyət növləri üzrə paylanması (Cədvəl 3)¹⁰

növləri	Mülkiyyətin	Ümumi sahə	Kənd təsərrüfatı sahələri
Dövlət	285612	8905	1141
Bələdiyyə	231283	7147	763
Xüsusi	179607	110921	26301
Cəmi	696502	126973	28205

2.3 Turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadənin müasir vəziyyəti və perspektivləri

Rekreasiya termini turizmlə əlaqəli olan müasir mənbələrdə istifadə olunur. Rekreasiya ehtiyatları insan fəaliyyəti nəticəsində yaradılır və istirahət məqsədi ilə, turizm məqsədi ilə və rekreasiya məqsədi ilə istifadə edilir. Rekreasiya ehtiyatları müəyyən qədər tarixi xarakter daşıyır. Belə ki, əvvəllər fəaliyyət göstərən məşhur texniki avadanlıq və s. sonradan rekreasiya obyektinə çevrilə bilər. (9)

¹⁰ Qərib Məmmədov, Mahmud Xəlilov "Ekologiya və Ətraf mühitin mühafizəsi"

Rekreasiya ehtiyatlarının ərazisi genişlənə və ya azala bilər.Məsələn:meşəlik ərazidən rekreasiya məqsədi ilə istifadə olunursa,meşənin ərazisi artarsa rekreasiya ehtiyatları artır,meşənin ərazisi azalarsa,rekreasiya potensialı azalır.Rekreasiya ehtiyatlarının artıb azalmasına daha çox misal çəkmək olar.Rekreasiya ehtiyatlarının iki növü var:tarixi-mədəni və təbii.Təbii rekreasiya ehtiyatlarına təbii ərazi kompleksləri aiddir.Tarixi rekreasiya ehtiyatlarına mədəniyyət nəaliyyətləri,incəsənət nəaliyyətləri və s. aid edilir.İnsanın həmişə yaşadığı mühitdən fərqli olan yer və təbii cəhətdən müxtəlifliyi çox olan ərazilər rekreasiya ehtiyatı hesab edilir.İki ayrı-ayrı mühitin qovuşduğu yerlər rekreasiya cəhətdən daha əlverişli sayılır.Rekreasiya potensialı insanların istirahətə və müalicəyə olan tələbatından əmələ gəlir.Hər hansı bir ərazidən əhalinin çox hissəsi istifadə edə bildiyində artıq bu ehtiyatların əhəmiyyətliliyi nisbətən aşağı düşür.Lakin,rekreasiya ərazisi olmağı inkar edilmir.Sadəcə,əvvəlki qiymətdə və əvvəlki vəziyyətdə olmur.

Resurs anlayışını öyrənməyə çalışaq:Resurs bir sahənin inkişafı üçün yaradılmış mühitdir,obyektdir.Bir ərazinin turizm ehtiyatı hesab edilməsi üçün bu ərazidə həm təbii ehtiyatlar çox olmalıdır,həm sağlamlıq üçün,həm də sosial-mədəni resurslar olmalıdır.Bu,Turizm fəaliyyətlərinin əsasları haqqında qanunda da əks olunmuşdur.Turistik ərazidə həmçinin,turistlərin zövqünü oxşayan faktorlar da olmalıdır.

Turizm ehtiyatları istifadə məqsədinə görə 3 cür olur:kurort məqsədi ilə istifadə edilənlər,sağlamlıq məqsədi ilə istifadə edilənlər,mədəni-mənəvi cəhətdən zövq oxşamaq,fiziki yorğunluğu aradan qaldırmaq məqsədi ilə istifadə edilənlər.

Həmçinin,idman məqsədi üçün də istifadə olunan turistik ərazilər də vardır.Turizm ehtiyatları həmçinin,arxeoloji,dini,sənaye,elmi və s.obyekt və hadisələrin məcmusudur.Turizm ehtiyatlarına təbii və antropogen təsirlər də aid edilir.Turizm əraziləri həm də komfort xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.Turizm ərazilərinin genişləndirilməsində həm də iqtisadi maraq vardır.Belə ərazilərin yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə görə qiyməti dəyişir.

Ərazinin xüsusiyyətləri həmçinin,turistləri cəlb etmə cəhətdən də vacib amil hesab edilir.Turizm ərazilərinə antropogen təsir nə qədər az olarsa,ərazi turistik cəhətdən bir o qədər səmərəli hesab edilir.

Son dövrlərdə dünyada turizmi inkişaf etdirmək üçün elmi tədqiqatlar aparılır.Azərbaycan Respublikası da bu inkişaf tendensiyasına qoşulmuşdur.Son illərdə ölkəmizdə turizm obyektləri genişləndirilmişdir.Xarici turistlərin ölkəmizə gəlməyi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.Turizm obyektlərinin fəaliyyəti təbii şəraitlə birbaşa bağlıdır.Ölkəmizdə yay turistik əraziləri və qış turistik əraziləri fəaliyyət göstərməkdədir.Bir ölkənin turizm ehtiyatlarından istifadəsinin səmərəliliyi bu ölkənin turizm biznesini formalaşdırır.

Turizm ehtiyatları həm də bu regionda turizm biznesinin inkişafını müəyyənləşirir.Turizm həmçinin,təbiətin qorunmasına da xüsusi diqqət ayırır.Çünki,təbii mühitin öz təbii halında saxlanması turizmin inkişafında əsas amillərdən biridir.Turizm obyektləri həm təbii şəkildə olan əlverişli yerlərdə,həm də sünni şəkildə yaradılan ərazilərdə olur.

Turizm-rekreasiya fəaliyyətini genişləndirmək üçün bu sahə ilə ixtisasçı mütəxəssislər məşğul olmalıdır.(5)

Turizmin inkişafının təbii mühitə həm mənfi,həm də müsbət təsirləri vardır.Mənfi təsiri odur ki,təbii sərvətlər qismən mənimsənilir,müsbət təsiri isə ondan ibarətdir ki,istirahət üçün yararlı olan təbii sərvətlər qorunur,Landşaftın cəlbediciliyi qorunub saxlanılır.Təbii komplekslərin yenidən bərpası dedikdə ətraf mühitə olan təsirlərin normalarını müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur.Əhalinin sayının artması və rifahının yüksəlməsi ilə rekreasiya ehtiyatlarına olan tələbat arasında birbaşa əlaqə vardır.Əgər əhalinin rifahı yaxşı olarsa,turizm rekreasiya ehtiyatlarına olan tələbat artır və turizm ehtiyatlarının genişləndirilməsi üçün tələbat olur.Bu səbəbdən də turistik ərazilər seçilərkən daha əlverişli,məqsədəuyğun ərazilər seçilməlidir.

Relyef xüsusiyyətləri turizm ehtiyatlarının qiymətinə birbaşa təsir edir.Azərbaycan təbiəti zəngin və füsunkar olduğuna görə turizm üçün kifayət qədər əlverişli sayılır.Dağlıq ərazilər düzən ərazilərə nisbətən turistik cəhətdən

daha əlverişli sayılır.Azərbaycanın da 2/3 hissəsi dağlıq olduğu üçün turizm ehtiyatları bol olan ölkələr siyahısına aiddir.

Turizm ərazisinin daha cəlbədicə olmağı üçün turistik ərazi seçilərkən iqlim, relyef xüsusiyyətlərinə, bitki örtüyünün müxtəlifliyinə və s. bu kimi əlamətlərə üstünlük vermək lazımdır.

Azərbaycanın Xəzər sahilləri dünyanın hər yerindən gələn turistlərin maraq obyektinə çevrilmişdir. Azərbaycanın əlverişli iqlimi turizmin inkişafında xüsusilə də sağlamlıq və müalicə məqsədi ilə inkişaf etdirilən turizmə zəmin yaradır.

Lənkəran- Lerik ərazisində bir sıra turizm üçün nəzərdə tutulmuş istirahət mərkəzləri yaradılmışdır. Bunlara misal olaraq Təbəssüm, Ağgöl, Relax, Meşəbəyi, Padaris istirahət mərkəzlərini göstərə bilərik. Bu turizm obyektlərində təxminən 600 nəfər qonağın eyni vaxtda qarşılınması mümkündür.

Lerikdə olan 134 tarixi abidə bura gələn turistlərin marağını çəkir. Bunlardan ən çox məşhur olanları 4 ədəddir. Rayonun bir çox kəndləri müxtəlif fiqurlu heykəllərlə zəngindir.

Mühafizə məqsədi ilə tikilən qalalar da turistik ərazilərə çevrilmişdir. Lerik rayonunun Kekonu kəndi yaxınlığında yerləşən hündürlüyü 150 metr olan Qız qalasının zirvəsində bürclər vardır ki, bu da turistlərin maraq obyektinə çevrilir.

Bundan başqa rayon ərazisində Oğlan qalası da vardır. Hansı ki, bu qalanın tarixi hələ də tam öyrənilməmişdir. Bu qala da özünəməxsusluğu ilə turistləri cəlb etmişdir.

Lerik rayonunun 161 kəndində 30 türbə vardır. Bu ərazilər həm turistik əhəmiyyətli və həmçinin də dövlət əhəmiyyətli türbələrdir.

Lənkəran kəndindəki qırmızı kərpicdən hörülmüş XIX əsrin abidəsi dövrümüzə qədər gəlib çatmış məscid çox əhəmiyyətli tarixi abidə hesab olunur və mühafizə edilir.

Turistlərin marağını cəlb edən daha bir obyekt Büzeyir mağarasıdır ki, burada ilk insan nəsilləri yaşamışdır. Rayonda olan turistik obyektlərdən çox yazmaq olar.

Çünki, bu rayonun təbiəti füsünkarlığı və ecazkarlığı ilə seçilir. Sadəcə biz bir neçəsi haqqında qısa məlumat almış olduq.

Qusar rayonunun turistlər üçün xoş məkanlardan biri olmasına səbəb bu rayonda meşəlik olan dağların, şaləli çayların, buz kimi bulaqların olmasıdır. Qusar rayonu tək Azərbaycanın deyil eləcə də bütün Qafqazın ən füsünkar təbiətə malik olan güşələrindən biridir. Bu rayonun təbiətini füsünkar edən səbəblərdən ən başlıcası yayda bu ərazidə sərin meşələrin, qışda isə qarlı dağların olmasıdır. Rayonun özünəməxsusluğu ilə fərqlənən relyefi bura gələn turistləri valeh edir. Qusar rayonu təmiz, səliqəli küçələrə, xüsusi gözəlliyi ilə seçilən mənzərələrə, yaşıllıqlara malik bir rayondur. Qusarı turizm üçün əlverişli rayon edən bir səbəb bu ərazinin landşaft xüsusiyyətləridir. (7) Qusar rayonu, həmçinin, zəngin floraya və faunaya malik olan bir rayondur. Qusara gələn turistlər bir neçə istiqamətdə hərəkət etmək imkanına malikdirlər. Azərbaycanın bu guşəsində dərələrdən axan şalələlər də turistlərin diqqətini çəkən bir səbəbdir. Maraqlısı budur ki, qış fəslində bu şalələlər donaraq alpinistlərin yarış yeri kimi istifadə olunur.

Qusarda olan növbəti turistlər üçün əsrarəngiz məkan "Suvar" turizm zonasıdır. Bu məkan dağ-turizm zonasıdır.

Daha bir turistik ərazi Qusar-Qazanbulaq ərazisində yerləşən "Əlistan baba" meşəsidir. 7 hektarlıq sahəni əhatə edən bu meşəlik fıstıq ağaclarından təşkil olunmuşdur. Qusarda fəaliyyət göstərən Qusar bulaq, Qayıbulaq, Şahbulaq və s. kimi istirahət mərkəzləri ora gedən turistlərin daima xidmətindədir. (7)

Beynəlxalq turizmin inkişafında Azərbaycan turizminin rolu danılmazdır. Ölkəmizin zəngin təbiəti, nadir tarixi memarlıq abidələri, qədim arxeoloji abidələri turizmin inkişafına zəmin yaradır.

Əvvəllər bu ərazilərin böyük hissəsindən istifadə edilmirdi. Lakin, son illərdə artıq hissə-

hissə istifadəsi həyata keçirilir. Son illərdə artıq Azərbaycana xarici turistlərin axını artıb. Turistlərin ölkəmizə axınına müsbət təsir edən amil kimi şəhərimizdə təşkil olunan sərgiləri, simpoziumları, konfransları və s. göstərə bilərik. Azərbaycan

da turistlərin rahatlığını təmin edən və turistlər üçün maraqlı olan obyektlərə Şəkidə, Zaqatalada, Qubada, Qaxda yaradılmış otelləri, istirahət mərkəzlərini göstərib ilərik. Ölkəmizdə adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz turistik ərazilər özünəməxsusluğu ilə hər zaman seçilir.

Azərbaycanda turizmin tarixi təxminən 1920-

ci ildən başlayıb. Lakin, Azərbaycan turistik ərazilərinin dünyada şöhrət qazanması 1980-

ci illərdən başlayıb. Artıq 1987-ci ildə ölkəmizdə 1800 turistik ərazi var idi. Qədim mədəniyyət mərkəzi olan Azərbaycanın regionlarında Ş.S. Fətullayev 915 arxitektura əsəri tapmışdır. Buraya XVIII, XIX, XX əsrə aid olan tarixi abidələr, yaşayış binaları və s. aid edilir.

Son illərdə Azərbaycan turizmində nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləyişlər baş vermişdir. Bakı əlverişli mövqedə yerləşdiyi üçün Neft

Müqavilələrinə əsasən xarici iş adamları ölkəmizə çox səfər edirlər. Ölkəmizə gələn sərmayələr hesabına son illərdə otellərin, yaşayış məskənlərinin, işgüzar binaların tikintisi artmışdır. Çünki, turistlər gəlir və bu obyektlərə ehtiyac yaranır. Ən son illərdə Bakıda “Naxçıvan” mehmanxanası tələbat olduğu üçün xarici şirkətlərin yardımı ilə tikilmişdir. Sonradan Türkiyə və Amerika firmalarının hesabına bu mehmanxana daha da müasirləşdirilərək “Naxçıvan-

Hyatt interneşnl” beş ulduzlu otelinə çevrilmişdir. 2001-

ci ildə Azərbaycan turizmi üçün daha bir uğur baş verdi. Belə ki, Cənubi Koreyada 25 sentyabrda Seul şəhərində baş tutan beynəlxalq turist təşkilatının konfransında Azərbaycan bu təşkilata üzv olaraq qəbul edildi. 2001-

ci ilin dekabrında isə turizmin qarşısında duran problemlərin həlli istiqamətində I Ümumrespublika konfransı keçirildi.

Fəsil 3. Azərbaycanın kənd ərazilərinin ekoloji durumu və optimallaşdırılması yolları

3.1 Kənd ərazilərinin təbii ehtiyat potensialından istifadə və ekoloji problemlər(eroziya,şoranlaşma və səhrələşmə,sel və sürüşmə)

Torpaqların deqredasiyası 4 növ olur:həddindən çox dərəcəli deqredasiya,güclü deqredasiya,orta deqredasiya,zəif deqredasiya.

1992-ci ildə BMT-nin Reo –de –Janeyro konfransında bu deqredasiya növlərinin faizlə göstəricisi açıqlanmışdır.Belə ki,həddindən çox deqredasiyaya uğramış torpaqlar 1%,güclü deqredasiyaya uğramış torpaqlar 15%,orta dərəcəli deqredasiyaya uğramış torpaqlar 46%,zəif deqredasiya olunmuş torpaqlar isə 38%-dir.Deqredasiya növlərinin içərisində torpağa ən çox zərər vuran torpaq eroziyasıdır.

Torpağın eroziyası torpaqları humus qatından məhrum edir.Eroziyanın daha çox təhlükəli sayılmasının səbəbi eroziyaya uğramış torpaqların yenidən əvvəlki vəziyyətə qaytarıla bilməməyidir.Məsələn,turş torpağı müvafiq üsullarla neytrallaşdırmaq olar eləcə də şoran torpaqları,bərk torpaqları müvafiq yollarla münbit torpağa çevirmək mümkündür. Lakin eroziyaya uğramış torpaqlar üçün belə hallar mümkün deyildir.Eroziyanı əmələ gətirən səbəb kənd təsərrüfatı fəaliyyətidir.Otlaq və öyrüş məqsədləri üçün istifadə olunan torpaqları heyvanlar dırnaqları ilə aşılایır ki,bu da eroziyanın əmələ gəlməyinə səbəb olur.Həmçinin,torpağın humus qatının yağış suları ilə,qar suları ilə,külək tərəfindən dağılması da eroziyaya səbəb olan amildir.Eroziyanın iki tipi-külək və su eroziya tipləri vardır.Külək eroziyasını da öz növbəsində iki tipə ayırırlar:səthi külək eroziyası və xətti külək eroziyası.Xətti külək eroziyası yarıq eroziyası da adlandırılır.Səthi eroziya yamaclarda torpağın münbitliyini və bitkilərin məhsuldarlığını azaldır.Eroziya prosesi torpaqda olan azotu,kaliumu,fosforu və digər bir çox başqa elementləri azaldır.Eroziya prosesi həmçinin quraqlığın yaranmasına da səbəb olur.Çox vaxt bu quraqlığı “eroziya quraqlığı”da adlandırırlar.

Uzunmüddətli gedən eroziya prosesi torpaqda müxtəlif tip yarıqlar əmələ gətirir.Bu halda torpağa qulluq etmək çətinləşir.Eroziya prosesini artıran səbəblərdən biri də meşələri məhv etmək,əkin sahələrini artırmaqdır.Eroziya

prosesi nəticəsində torpaqlarda münbitlik müəyyən faizlərlə aşağı düşür:orta yuyulmuş və zəif yuyulmuş torpaqlarda məhsuldarlığın faizi 10-20%-dir,güclü yuyulan torpaqlarda 80 %,orta dərəcədə yuyulan torpaqlarda məhsuldarlığın faizi 40-60 %-dir.Eroziya prosesi bütün bitkilərin məhsuldarlığını eyni faizlə aşağı salmır.Məsələn paxlalı bitkilərin məhsuldarlığını 10% , şəkər çugundurunun məhsuldarlığını 80% aşağı salır.Eroziyanın ən çox getdiyi yer mülayim qurşaqdır ki,burda torpaqların eroziyası 33 dəfə artıb.1sm torpaq əmələ gəlməyindən ötrü 300 il zaman tələb edilir.Lakin eroziya nəticəsində min illərlə vaxt ərzində yaranmış torpaqlar qısa zaman ərzində məhv edilir.Dünya üzrə eroziyanın qarşısını almaq üçün müvafiq sahədə tədbirlər görülür.Lakin bu həmişə effektiv olmur.

Torpaqları eroziyadan qorumaq üçün Respublikamızın hər yerində müşahidələr aparılmışdır və xəritə tərtib edilmişdir.Ölkəmizdə eroziyanı əmələ gətirən səbəb kimi relyef amilini,iqlim amilini,süxurların kimyəvi tərkibini və başqa amilləri göstərə bilərik.Eroziyanı əmələ gətirən ən başlıca səbəb yağıntılardır.Xüsusilə dağlıq ərazilərdə yağıntılar eroziya prosesinin baş verməsinə səbəb olur.Azərbaycanda ən çox yağıntı düşən bölgələr Lənkəran və böyük Qafqaz dağlarıdır ki,burada da eroziya prosesi intensiv gedir.Böyük Qafqaz dağlarının cənubunda hər ildə 50-60mm,hər 20 ildə 80-100mm yağıntı düşür.Bu da eroziyaya və sel daşqınlarının yaranmasına səbəb olur.Statistik məlumatlara əsasən Azərbaycan torpaqlarının təxminən 36,4%-i eroziyaya uğramış torpaqlardır.Eroziya Respublikanın müxtəlif bölgələrində müxtəlif formada gedir.Eroziya prosesi ən çox Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində gedir ki,bu faizlə göstərildikdə 70,7% olur.Ən az eroziya gedən bölgə isə Şirvandır ki burada eroziyanın faizi 27,7%-dir.Eroziya prosesi dağlıq ərazilərdə düzənlik ərazilərə nisbətən daha tez-tez müşahidə olunur.Dağlıq bölgələrdə isə daha çox dağ yamaclarında eroziya müşahidə olunur.Bunun səbəbi isə yüksək dağlıq ərazilərdə olan meşələrin qırılması və aqrotexniki tədbirlər görülmədən yamaclıq ərazilərdə şumlanma işlərinin aparılmasıdır.Bu halda yağın yağışın suyu torpağa hopmur eroziyaya səbəb olur.Belə eroziyaya Respublikanın dağlıq

rayonlarında müşahidə edilir. Böyük Qafqaz dağlarının sərq hissəsində yamaclıqlarda antropogen təsirlər nəticəsində eroziya prosesi daha çox gedir. Məsələn Şamaxıda heyvandarlıq nəticəsində torpaqların bir hissəsi eroziyaya uğramışdır. Eroziyadan başqa heyvanlar burada ağac fidanlarını, aşağı yarus bitkilərini yeyərək nəslinin kəsilməsi təhlükəsi yaradır.

Zaqatalanın torpaq tipi Şamaxı ilə eyni olmağına baxmayaraq Zaqatalada Qoruq olduğu üçün oraya antropogen təsirlər olmur və torpaqlar deqredasiyaya uğramır. Qax rayonunda məşhur olan palıd ağacını sel daşqınlarından qorunmaq məqsədi ilə kənd sakinləri mühafizə edirlər. Beləliklə həmin ərazi eroziyadan, sel daşqınlarından qorunmuş olur. Bir çox dağlıq rayonlarda çəmənliklərdən otlaq məqsədi ilə düzgün istifadə olunmadığı üçün çəmənlik ərazilər qismən və ya tamamilə deqredasiyaya məruz qalıb. Hətta bəzi yerlərdə əvvəllər çəmənlik olmuş ərazilər daşlı-qayalı yerlərə çevrilmişdir.

Eroziyanın digər növü olan külək eroziyası da torpaqlara ciddi zərər vurur, məhsuldarlığını azaldır, bəzi hallarda isə torpaqlar tamamilə sıradan çıxır. Külək eroziyası həmçinin, dəmir yollarına, tikintilərə və b. mənfi təsir göstərir.

İrriqasiya eroziyası da eroziyanın bir növüdür. İrriqasiya eroziyası suvarılmış ərazilərdə baş verir. Düzgün suvarma metodlarına əməl olunmadıqda İrriqasiya eroziyası baş verir. Bu eroziya növünə suvarma eroziyası da deyilir.

Dövrümüzdə meşəlik ərazilərin sayı azaldığı üçün torpaqların yuyulması hallarına daha çox rast gəlinir. Buna səbəb həmin ərazilərdə heyvanların otarılması nəticəsində xətti eroziyanın baş verməsidir. Xətti eroziya intensiv şəkildə baş verən yerlərdə 3-5 il müddətində dərinliyi 300-500 m-ə çatan yarıqlar əmələ gətirir.

Meşə altında qalmış torpaqlara nisbətən meşəsiz torpaqlar suyu 10-15 dəfə az udur. Bu səbəbdən belə ərazilərə yağın yağışların suyunun 70%-i udulmayaraq torpaq səthindən axır və sellərin yaranmasına səbəb olur. Bitki torpaqda çox olduqda selin sürətini azaldır. Bu da həmçinin, eroziyanın qarşısını alır.

Əsasən,selin çox olduğu ərazilərə misal olaraq Zəngəzur silsilələrini,Kiçik Qafqaz dağlarını və s. göstərə bilərik.Selin intensiv baş verdiyi yerlərdə qırıntıların çox olmasının səbəbi yura dövrünün qalıqlarının olması ilə əlaqədardır.

Sel hadisəsi adətən, 3-5 ildən bir baş verir.Belə sellərin sürəti təxminən 5-7 m/san olur.Hal-hazırkı dövrdə alp və subalp çəmənlikləri düzgün otarma qaydalarına əməl olunmadığı üçün eroziyaya məruz qalır və ekoloji gərgin ərazi hesab edilir.Belə ərazilərə Həkəri,Ordubadçayı və s. göstərmək olar.Daşlı-qayalı yerlərdə çəmənliklərdə torpaqların eroziyasının güclənməsi çayların yataqlarında qırıntıların toplanmasına səbəb olur.

Azərbaycan torpaqlarında ən böyük ekoloji problemlərdən biri də **torpaqların şoranlaşması** problemidir.Daha çox şoranlaşmış torpaqlar Kür-Araz ovalığındaadır.Şoranlaşmış torpaqların bir hissəsi də şiddətli şoranlaşmış torpaqlardır.Torpaqların şoranlaşmasının qarşısını almadıqda sahəsinə genişləndirərək daha çox torpaq sahəsinin şoranlaşmasına səbəb olur.Suvarma qaydaları pozulanda yuyulmuş torpaqlar da yenidən şoranlaşmaya məruz qalır.Soranlaşmış torpaqlarda yaxşılaşdırma tədbiri kimi torpaqların kolektor-drenaj sistemi vasitəsilə su ilə yuyulması tətbiq edilir.Şoranlaşmış sahələr artıqda orada çöl-bataqlıq landşaftı yaradır.Suvarma kanalları köhnə olduqda uzun olduqda,aqrotexniki tədbirlər görülmədikdə və bu kimi digər səbəblərdən şoranlaşma baş verir.Torpaqlar fasiləsiz olaraq hər il əkildikdə də torpaqlarda şoranlaşma hadisəsi baş verir.Torpaqlar növbəli əkin sistemi ilə əkilməlidir.Bu yalnız bizim ölkədə deyil digər ölkələrdə də rast gəlinir.

Torpaqlar müxtəlif yollarla deqredasiyaya uğrayır ki,bu halda da dünya əhalisinin ərzaq tələbatını ödəmək çətinləşir.

Səhrələşmə respublikamızda son illərdə arealını genişləndirir.Bu da insan sağlamlığı üçün öz mənfi təsirini göstərir.Hal-hazırda səhrələşmiş torpaqlar Azərbaycan ərazisinin 5mln.hektar ərazisini tutur.Xüsusilə Kür-Araz ovalığında səhrələşməyə meyillilik daha çoxdur.

Torpaqlarda səhrələşmə prosesi günəş sularıının çox olduğu yerlərdə, yağıntuların az, buxarlanmanın çox olduğu ərazilərdə müşahidə olunur. Şoran tipli səhrələşmə isə yeraltı suların və irriqasiya sularının çox buxarlanması nəticəsində əmələ gəlir. Həmçinin, bu səbəb otlaq sahəsi olan torpaqların və suvarma məqsədi ilə istifadə olunan torpaqların da təkrar şoranlaşmasına gətirib çıxarır. Səhrələşmə prosesini yaradan digər bir səbəb isə əkin torpaqlarında düzgün suvarma qaydalarının tətbiq olunmamasıdır. Bu səbəbdən tuqay meşələri, tarla qoruyucu meşə zolaqlarının və yolkənarı meşə zolaqlarının məhvini gətirib çıxarır. Səhrələşmə prosesinin qarşısını almaq üçün su eroziyasına, külək eroziyasına, irriqasiya eroziyasına şərait yaradan səbəbləri tam ya da qismən aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Hal-hazırda dünyanın quru sahəsinin 1/5 hissəsinin səhralardan ibarət olmasının səbəbi də budur. Həmçinin, səhrələşməyə səbəb olan əlamətlərdən biri də iqlim dəyişməsidir. Səhralarda çox vaxt 50 dərəcədən artıq istilik olur. Səhralarda güclü küləklər olur ki, bu küləklər də qumu sovurub qum təpələrinə çevirir. Səhrələşmə hadisəsinə meşələrin məhv edilməsi, əkin torpaqlarına verilən gübrələrin tərkibində zərərli maddələrin olması, faydalı qazıntuların mənimsənilməsi də çox güclü təsir edən səbəblərdəndir. İyun ayının 17-si Ümumdünya Səhrələşməyə və Quraqlığa qarşı mübarizə günü kimi qeyd edilir. Həmçinin, ölkəmizdə də bu gün qeyd edilməkdədir.

4 səhrələşmə növü vardır: məhsuldarlıq 10%-dən aşağı olan torpaqların səhrələşməsi zəif səhrələşmə adlanır.

Məhsuldarlıq 10% ilə 50% arasında aşağı düşən torpaqlarda orta dərəcəli səhrələşmə gedir.

Məhsuldarlıq 50%-dən çox aşağı düşən torpaqlarda yüksək səhrələşmə gedir.

Yüksək dərəcədə səhrələşmə gedən torpaqların bərpa olunması çox yavaş-yavaş tədricən gedir, bəzən də heç bərpası mümkün olmur.

Səhrələşmə artıq dünya səviyyəli qlobal problemə çevrilmiş bir prosesdir ki, bu problemə qarşı beynəlxalq səviyyəli proqram hazırlanmışdır və səhrələşmiş torpaqların xəritəsi hazırlanmışdır.

Sel hadisəsi tez-tez yağan bölgələrdə, qar çox yağan bölgələrdə gözlənilmədən yaranır. Sel palçıqlı və ya daşlı-palçıqlı suyun əvvəl axdığı yerdən yüksək sürətlə və həmişə olan miqdarından çox miqdarda axmasıdır. Bəzi hallarda isə su öz məcrasından çıxaraq sel əmələ gətirir.

Selin baş verməsinə iqlim, hidrometeoroloji proseslər və digər bu kimi amillər səbəb olur. Xüsusilə sel hadisəsi dağlıq rayonlarda baş verir. Çünki, dağlıq ərazilərdə yağıntılar çox düşür. Yağıntı çox olduqda çayların yatağını dağdır. Sel hadisəsi yaşayış olan ərazilərdə körpüləri və s. yaşayış üçün lazımlı yerləri dağdır, bəzən hətta insanlar üçün də təhlükə yaradır. Azərbaycan ərazisində 1510-cu ildə Şin çayında, 1982-ci ildə Kiş çayında, 1921-ci ildə Kümrük çayında baş vermişdir. Bu çayların daşması səbəbindən ətraf ərazilərdə olan kəndlər çox böyük zərər görmüşdür.

Sellərin baş verməyinin qarşısını almaq üçün selsaxlayan bəndlər tikilmək, selötürən qurğulardan istifadə etmək, meşə meliorativ tədbirlər görmək lazımdır. Sellər zəlzələlər və vulkanlar nəticəsində də yarana bilər. Belə ki, zəlzələ suyun qarşısını kəsən bir bəndi dağda bilər və ətraf ərazilərdə sel hadisəsi baş verir. Sel axınları tərkibindəki maddələrin həcminə görə sulu-dağlı sellərə, sulu-palçıqlı sellərə, daşlı-palçıqlı sellərə bölünür. Sellər əksər hallarda uzun müddət quraqlıq olan ərazilərə güclü leysan yağışları yağdığında baş verir. Çünki, suyun axdığı ərazilər qırıntılarla, zibillə dolur və su məcrasından çıxaraq sel əmələ gətirir. Sel hadisəsi dağlıq ərazilərlə yanaşı Araz çayı ətrafında da baş verir. Sel sularının tərkibində sudan bərk maddələr olduğu üçün daşqından daha təhlükəli sayılır. Selin tərkibində bərk qırıntılar çox olduqda daha çox dağdıcı olur, sürəti daha çox olur. Selləri daşqınlardan fərqləndirən bir cəhət də budur. Seli əvvəlcədə n proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Çünki, sel ani baş verən hadisədir. Selin hansı yerdə, hansı vaxtda baş verəcəyi məlum deyil.

Meyilli yamaclarda, çayların dərələrində toplanmış qırıntılara su kütləsi qarışır və eyni anda hərəkətə keçir. Azərbaycanın dağlıq bölgələrində sellər dağdıcı təbiət hadisələrinin baş verməsinə səbəb olur. Sel böyük sürətlə hərəkət edir və nəticədə xalq təsərrüfatı sahələrinə zərər dəyir. Dağlarda temperatur dəyişməsi süxurlar

da, torpaqda dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər də süxurların aşınmasına səbəb olur və nəticədə çöküntü qatının yaranmasına səbəb olur. Süxurların aşınması hadisəsi yamacın meyilliyindən, əsas süxurların denudasiyaya nə qədər davamlı olmağından, florasından və s. səbəblərdən asılıdır.

Azərbaycanda son illərdə sellərin sayı artmışdır. Bu artımın əsas səbəbi isə antropogen təsirlərdir. Antropogen təsirlər dedikdə meşələrin məhv edilməsi, otlaq sahələrindən qayda qanunsuz istifadə edilməsi və digər bu kimi səbəblərdir. Belə təsirlər sel hadisələrinin intensiv xarakter almasına, dağıdıcılığının çoxalmasına səbəb olur. Sel hadisələrinin baş verməsinə meşələrin məhv edilməsindən başqa oduqların daşınması üçün meşə ərazisində olan yollar da mənfi təsir edir. Həmçinin, heyvandarlıq da selin tez-

tez baş verməsinə səbəb olan amildir. Dağ bölgələrində yaşayan əhalinin kortəbii müdaxilələri ətraf təbii mühitə olduqca çoxdur. Bu hal da selləri intensivləşdirir. Antropogen təsirləri azaltmaq üçün bir çox tədbirlər görülür. Lakin, bu tədbirlərin hələ də müsbət nəticəsi olmamışdır.

Böyük Qafqaz dağlarının meşəlik ərazilərində sel hadisəsi may-iyun aylarında tez-tez baş verir. Bunun səbəbi isə meşələrin qeyri-qanuni məhv edilməsidir.

İnsanın kortəbii təsiri sel hadisələrinin sayının artmasına səbəb olur, insanın ətraf təbii mühitə şüurlu bərpaedici təsiri isə selin baş verməsinin qarşısını alır. Sel hadisəsi təbiətə zərər vurmaqla yanaşı iqtisadiyyata da çox böyük zərər vurur. Bu səbəbdən də sel hadisələrinin qarşısını almaq məqsədi ilə mühəndis-təcrübi və elmi-

texniki üsullardan istifadə olunması məqsədəuyğundur. Sel hadisəsi əvvəlcədən proqnozlaşdırıla bilən bir hadisə deyil. Sellərin baş vermə səbəbini müəyyən etmək çətindir. Çünki, bu hadisə anidən baş verən hadisədir. Sel hadisəsi relyef dəyişiklikləri əmələ gətirir. Çünki, sel vasitəsi ilə su daşqınından fərqli olaraq, qırıntılar, süxur çöküntüləri də gəlir və təpəciklər, dağlar yaradır. Azərbaycan Respublikası ərazisində Ordubadçay sel hadisələri tez-

tez baş verən çaydır. Dağlıq olan rayonların ərazilərində leysan yağışlarından son

ra palçıqlı sellər olur. Belə tipdə olan sellərə Azərbaycan Respublikası ərazisində Taxtakörpüdə, Gilgilçay hövzəsində, Qobustanda və s. bəzi yerlərdə rast gəlinir. Belə sellərin qida mənbəyi müxtəlif mənşəli sürüşmələr və sürüşmə kütlələridir. Bunların məhsulu yüksək sürətlə düzənliklərə çıxır.

Dağ çaylarında sel hadisələrinin intensiv olmasının səbəbi iri qayaların, qopmuş ağac gövdələrinin tıxaclar yaratmasıdır.

Çaylarda nisbi yüksəkliyin böyük kəmiyyəti çayların daha çox təbii fəlakət törətməsinə səbəb olur. Bu tip çaylara misal olaraq Dəmiraparançayı, Şinçayı, Kişçayı, Kümrükçayı göstərə bilərik. Sel hadisələri əleyhinə tədbirlər passiv və aktiv üsullarla aparılır.

Azərbaycan Respublikasında əvvəllər daha çox sellər əleyhinə tədbir olaraq passiv metoddan istifadə edilirdi. Son dövrlərdə artıq aktiv metoddan istifadə edilir. Belə tədbirlərdən biri də meşələrin qorunmasının, ağacların qırılmasının sanitariya normalarına uyğun aparılmasıdır.

Əsas sel hadisələri alp çəmənliklərində və subalp çəmənliklərində olduğu üçün bu çəmənliklərdə sistemli əkinçilik qaydalarına riayət etmək lazımdır. Azərbaycanda sel hadisələrinə mübarizə tədbiri olaraq meşələri bərpa etmək lazımdır. Bu hal qoruqlarda, yasaqlılarda daha çox effektiv olar. Belə qoruqlar Zəngəzur silsilələrində və Böyük Qafqaz ərazisində vardır.

Selli çayları fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinə görə 3 növə ayırırlar.

Buzlaq mənşəli sellər buzlaqların əriməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Belə sellərə Vəndamçayda və Girdmançayda rast gəlinir.

3.2 Turizm- rekreasiya ehtiyatlarından istifadənin ekoloji problemləri

Böyük Qafqaz dağlarının şimal-

şərq hissəsində yerləşən və dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi 600 metr olan Quba rayonu Bakı şəhərindən 168 kilometr məsafədə, Qudyalçay çayının sahillərində yerləşir. Quba rayonu turistlərin ən sevdikləri məkanlardan biridir. Bu ərazinin turistlər üçün belə mövqedə olmağına səbəb Rayonun coğrafi mövqeyi və zəngin infrastrukturudur.

Hal-hazırkı dövrümüzdə turizm sahəsi ən çox gəlir gətirən sektorlardan biridir.Cəmiyyətdə qloballaşma geniş vüsət aldıqca turizm sahəsi də genişlənir.Artıq bir çox dövlətlər turizm sahəsini daha da inkişaf etdirmək üçün bir sıra tədbirlər görməkdədirlər.Bu tədbirlərin ən əsaslarından biri turizm məkanlarından ekoloji cəhətdən norma və qaydalara uyğun olmağıdır.Ekoloji mühitin qorunması bütün ölkələrdə turizm inkişafına zəmin yaradır.(6)

Lakin təəssüf ki,turizmin inkişafı bir çox problemlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.Bunlardan biri də ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi problemidir.Çünki,ətraf mühit obyektləri turizm üçün ən əlverişli sərvətdir.Belə ki,cəlbədicə təbiət,təmiz hava,büllur kimi çaylar,göllər,xalı kimi sərilmiş yaşıl çəmənliklər,meşələr turistlər üçün əvəzolunmaz zövq verən guşələrdir.**Ancaq** bu ərazilərdə turizmin inkişafı ətraf mühit obyektlərinin çirklənməsinə səbəb olur.Hal-hazırkı dövrümüzdə turizmin qarşısında duran ən mühüm problem bu sahənin ekologiyaya olan zərərinin qarşısını almaqdır.Buna görə də ekoloji turizmin inkişafı qarşıya qoyulmuş ən birinci işdir.(6)

Ekoloji turizm turizmin elə bir növüdür ki,insanların həm istirahətini təmin edir,həm də ətraf mühitin qorunması mədəniyyəti ən önəmli şərt olur.

Artıq dünya statistikasına göstərir ki,dünya əhalisi ənənəvi turizmə deyil,ekoloji turizm sektoruna daha çox üstünlük verirlər.Həmçinin,ekoloji turizm daha çox gəlir gətirən turizm növüdür.Misal üçün Amerika Birləşmiş Ştatlarını gətirsək deyə bilərik ki,ölkə büdcəsinə hər il milyard dollarlarla pul daxil olur.Lakin hələ ekoloji turizm geniş inkişaf imkanlarına malik deyil.

Azərbaycan Respublikasında hal-

hazırkı dövrümüzdə müəyyən qanun və qaydalara tabe olmaq şərtiylə turizm sahəsində Ətraf Təbii Mühitin Mühafizəsinə xüsusi yer verilib.

Hal-hazırda turizm sektorunun qarşısında duran işlərdən biri də belə müəssisələrin idarəçiliyinə ekoloji üsulların tətbiqidir. Turizm sənayesinə ekoloji

üsulları ən çox tətbiq edən Avropa ölkələridir.Dünya ölkələri turizm sektoruna ekoloji idarəetmənin tətbiqi üsullarını Avropadan öyrənir.Turizm xidmətləri haqq

ında dövlət standartlarında qeyd olunur ki, turizmin təşkili və ətraf mühitin pisləşməsinə təsir etməməlidir. Burada ətraf mühitin mühafizəsi dedikdə ətraf mühitin çirklənməsinə, bitki örtüyünün taptalanmasına, ağac və kolların zədələnməsi və yandırılmasına yol **verilməməsi** nəzərdə tutulur. 2010-cu ilin ekologiyə ili elan olunması da bu məsələnin mühüm olduğunu sübut edir. Hal-hazırda turizmdə ekoloji təhlükəsizlik vacib şərtlərdən biridir. Bir çox ölkələrdə turizmin yalnız iqtisadi səmərəsi əsas götürülür. Bu sahənin ekologiyaya üçün mənfi təsirinə əhəmiyyət vermirlər. Dünya təcrübəsində görsənir ki, ötən əsrin 70-80-ci illərində ekoloji mühitə mənfi təsiri haqqında həyəcan təbili çalmışdılar. Ekoloji mühitin sağlamlığını qorumaq həmçinin, turizmin gələcəkdəki inkişafı üçün saxlamaq deməkdir. Ekoloji tarazlıq pozulduqda uzun zaman bu özünü müxtəlif təbiət hadisələrində biruzə verir. İstər turizm, istərsə də başqa məqsədlər üçün ətraf mühitdən səmərəsiz istifadə ətraf mühitin məhv olması ilə nəticələnir və gələcək nəsillər üçün təbiət itirilir.

Azərbaycana xarici ölkələrdən gələn turistlərin sayını 4 il üzrə müqayisə edək:

1997 –ci ildə MDB ölkələrindən Azərbaycana gələn turistlərin sayı 132151 nəfər, 1998-ci ildə 301287 nəfər, 1999-cu ildə 427564 nəfər, 2000-ci ildə isə 349483 nəfər olmuşdur. (5)

1997 –ci ildə İrandan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 103724 nəfər, 1998-ci ildə 139300 nəfər, 1999-cu ildə 121604 nəfər, 2000-ci ildə isə 242354 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə Türkiyədən Azərbaycana gələn turistlərin sayı 287009 nəfər, 1998-ci ildə 19103 nəfər, 1999-cu ildə 10390 nəfər, 2000-ci ildə isə 20961 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə Böyük Britaniyadan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 8636 nəfər, 1998-ci ildə 5197 nəfər, 1999-cu ildə 2281 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə ABŞ-dan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 4392 nəfər, 1998-ci ildə 3257 nəfər, 1999-cu ildə 1763 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə Almaniyadan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 3456 nəfər,1998-ci ildə 3284 nəfər,1999-cu ildə 1423 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə İsraildən Azərbaycana gələn turistlərin sayı 8157 nəfər,1998-ci ildə 1898 nəfər,1999-cu ildə 822 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə Pakistandan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 1362 nəfər,1998-ci ildə 728 nəfər,1999-cu ildə 411 nəfər,2000-ci ildə isə 6 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə Fransadan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 1237 nəfər,1998-ci ildə 609 nəfər,1999-cu ildə 348 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə Hindistandan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 1097 nəfər,1998-ci ildə 431 nəfər,1999-cu ildə 216 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə Suriyadan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 405 nəfər,1998-ci ildə 208 nəfər,1999-cu ildə 94 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə Kanadadan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 503 nəfər,1998-ci ildə 93 nəfər,1999-cu ildə 90 nəfər olmuşdur.

1997 –ci ildə İtaliyadan Azərbaycana gələn turistlərin sayı 162 nəfər,1998-ci ildə 482 nəfər,1999-cu ildə 239 nəfər olmuşdur.

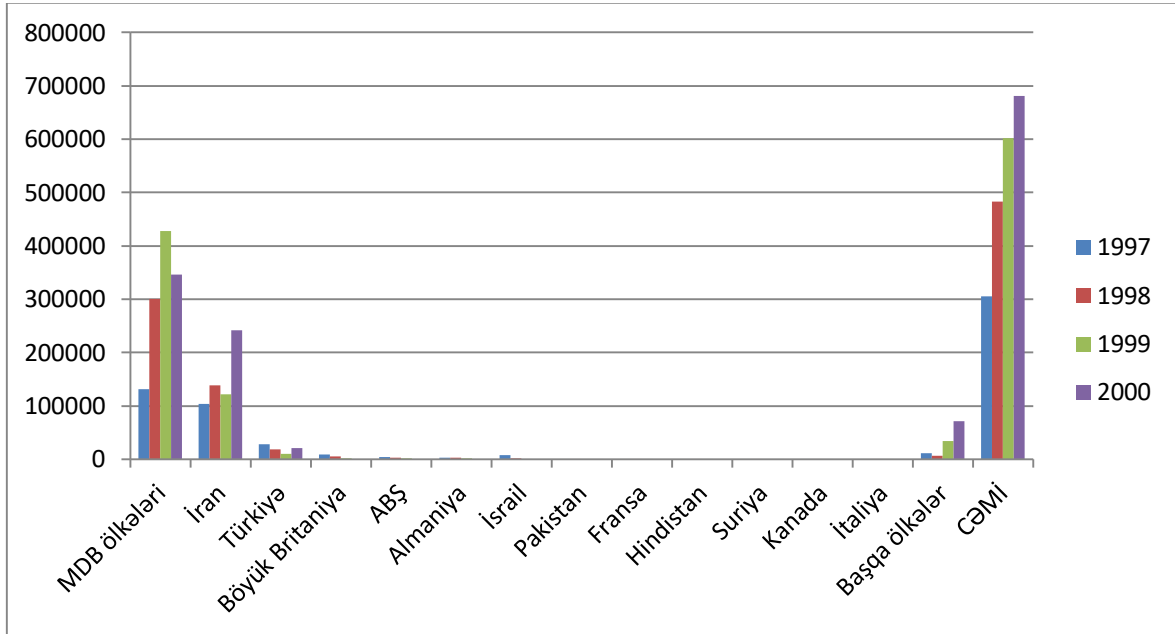
1997 –ci ildə dünyanın başqa ölkələrindən Azərbaycana gələn turistlərin sayı 11841 nəfər,1998-ci ildə 7287 nəfər,1999-cu ildə 34802 nəfər,2000-ci ildə isə 71202 nəfər olmuşdur. (4).

Lakin,bu statistik məlumatlar tam dəqiq məlumatlar deyil.Turizm sahəsində dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkün olmadığı üçün bu statistika təqribi götürülür.

2000-

ci ildə ölkəmizə gələn turistlərin sayı 681min nəfər,turist xidmətindən daxilolmalar 63mln. ABŞ dolları,Azərbaycandan xarici ölkələrə çıxan turistlərin sayı 49 min nəfər,Azərbaycan turistlərinin xarici ölkələrdəki xərcləri 131,6 mln.ABŞ dolları,Azərbaycanda turistlərin qəbulu üçün mövcud olan mehmanxana otaqlarının sayı isə təxminən 6400-dən çoxdur.

Hər il ölkəmizə gələn turistlərin sayı durmadan artır. Bunu statistik məlumatlardan da görmək mümkündür. Bunu aşağıdakı qrafikdə göstərək: (Qrafik 7)¹¹

¹¹ Qərib Məmmədov, Mahmud Xəlilov "Ekologiya və Ətraf Mühitin Mühafizəsi"

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Respublikamızın ərazisində mövcud olan 4260 kənd ərazilərinin coğrafi mövqeyindən asılı olaraq yüksək əhəmiyyətə malik olan təbii ehtiyatları, turizm üçün əhəmiyyətli olan obyektləri və s. vardır. Bu adları çəkilən və çəkilməyən amillər Azərbaycanın kəndlərinin inkişaf sürətinə müsbət təsir edən amillər hesab olunur.

2. Azərbaycan kəndləri xüsusilə turizm üçün çox əhəmiyyətli hesab olunur. Kəndlər öz gözəlliyi ilə, füsunkar təbiəti ilə ərazidə olan yerli və xarici turistlərin diqqətini cəlb edir. Bu sahənin ölkəmizdə daha da geniş vüsət alması üçün bu sahəyə investisiyalar cəlb edilməli, turistik məqsədlər üçün yeni otellər, mehmanxanalar və s. bu kimi obyektlər tikilməli, turizm rekreasiya potensialını zərərdən qorumaq, təbiətin gözəlliyini, təbii halını pozmamayaq məqsədi ilə ölkədə ekoloji turizmin mövqeyi genişləndirilməlidir.

3. Azərbaycan kəndlərində olan təbii abidələr olduğu kimi qorunmalı, heç bir antropogen təsirlərin olmasına yol verməməli və onlardan təbii muzey kimi istifadə olunmalıdır.

4. Azərbaycan kəndləri kifayət qədər münbit torpaqlara malikdir. Ölkəmizin torpaqları humus qatı ilə olduqca zəngindir. Bu torpaqlardan səmərəli istifadə edilməli, aqrar sənaye sahəsini ölkəmizdə genişləndirməli, xaricdən kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalını minimuma endirməli, əksinə, xarici ölkələrə bizim kənd təsərrüfatı məhsullarımızdan ixrac edərək ölkə iqtisadiyyatına fayda verilməli, kənd əhalisinin rifahının daha yaxşı olması üçün, daha ekoloji təmiz, geni dəyişdirilməmiş məhsullardan istifadə etmək məqsədi ilə yerli kənd təsərrüfatı məhsullarına üstünlük verilməlidir.

5. Torpaqların eroziyaya uğramaması üçün hər yerdən otlaq sahəsi kimi istifadə edilməməli, örüş sahəsi kimi xüsusi ərazilər təyin edilməli və heyvanlar həmin ərazilərdə otarılmalı, təbii halda olan meşələr məhv edilməməli və s. bu kimi eroziyaya səbəb olan amillər bacardıqca aradan qaldırılmalıdır.

6. Torpaqların şoranlaşmasının qarşısını almaq üçün növbəli əkin sistemindən istifadə etməli, köhnə kollektor-drenaj sistemləri təzələnməli, suvarma qaydalarına düzgün əməl edilməlidir. Həmçinin, soranlaşmış torpaqlarda yaxşılaşdırma tədbirləri həyata keçirilməli, bu torpaqların yenidən şoranlaşmaması üçün meliorativ qaydalara düzgün əməl edilməlidir.

7. Sel və sürüşmə hadisələrinin qarşısını almaq üçün bəndlər tikilməli, səhrələşmənin qarşısını almaq üçün torpaqlara normaya uyğun gübrə verilməli və s. bu kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

8. Sənaye sahələrindən daha çox hal-hazırda ehtiyac olan aqrar sənayenin inkişafına xüsusi diqqət ayrılmalı, bunda əlavə balıqartırma, konserv, yeyinti, kimya sənaye sahələrinin də inkişaf perspektivləri nəzərdə olmalıdır. Həmçinin, bu sahələr inkişaf etdirilərkən iqtisadi və ekoloji amillər bərabər mövqedə olmalıdır. Hətta, daha çox ekoloji mənafe gözlənilməlidir.

9. Hər hansı bir kənd ərazisində kənd təsərrüfatı sənayenin hər hansı ir sahəsi ilə məşğul olmazdan əvvəl mütləq iqlim relyef amilləri, su ehtiyatları nəzərə alınmalıdır. Bu həm iqtisadi, həm də ekoloji cəhətdən daha sərfəli hesab olunur.

10. Azərbaycanın xüsusilə dağ kəndlərinin füsunkar təbiəti, dünyanın heç bir yerində olmayan flora və faunası qorunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə. Bakı, 2006.
2. Abdullayev Ə.H. Şirvan iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı istehsalının ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi problemləri. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1995.
3. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı-2003.
4. www.stat.gov.az (Azərbaycan Statistika Komitəsinin rəsmi saytı)
5. Qərib Məmmədov, Mahmud Xəlilov "Ekologiya və Ətraf mühitin mühafizəsi"
6. Hüriyyət.org xəbər portalı
7. AzərTac.az xəbər portalı
8. Azərbaycan coğrafiyası
9. wikipedia məlumatları
10. preslip.az xəbər portalı
11. Naxçıvan Muxtar Respublikası / tərt. T. Babayev [et al.] ; red. C. B. Quliyev.
- Bakı : Elm, 2001. - 220 s.
12. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə / Z. Ə. Şahverdiyev, İ. Ə. Zeynalov ; elmi red.: H. Həşimli, B. Zeynalov. - Bakı : Qismət, 2002. - 168 s.
13. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası : 3 cilddə / AMEA akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu; baş red. R. M. Məmmədov ; elmi red. E. K. Əlizadə.
14. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası : ümumi hissə: dərslik / M. A. Müseyibov. - Bakı : Maarif, 1998. - 400 s. : cədvəl, şəkil ; 21 sm. - 1000 экз.
15. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası : 3 cilddə / AMEA akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu; baş red. R. M. Məmmədov ; elmi red. E. K. Əlizadə.
16. Azərbaycanın yay otları, onların müasir vəziyyəti və yaxşılaşdırılması

yolları : monoqrafiya / B. Q. Şəkuri, H. Ə. Qiyasi, A. M. Hüseyinov ; elmi red. F. A. Quliyev. - Bakı : MBM, 2006. - 271 s. : cədvəl ; 19,5 sm. - Biblioqr.: s. 254-261. - 200 экз..

17.Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaq bitki örtüyü, ekoloji vəziyyəti və təbii ehtiyatları / B. Q. Şəkuri ; elmi red. H. Ə. Qiyasi. - Bakı : MBM, 2010. - 84 s. ; 19,5 sm. - 100 экз..

18 Azərbaycan: ekoturizm potensialı = Azerbaijan: ecotourism potential / Q. Məmmədov [et al.] ; tərc.: A. Dvortsova, Ş. Həsənova ; ümumi red. Ə. M. Qarayev ; elmi red.: A. Əlizadə, İ. Ələkbərov, T. Talıbov.

19 Azərbaycanın təbiət və memarlıq möcüzələri : kitab-albom / AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, AMEA akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu ; bur. məsul S. İsmayılova ; baş red. S. Bektaş; red. A. Əlizadə. - Bakı : Şərq-Qərb, 2015. - 340 s. : foto ; 30 sm. - 500 экз..

20 .Azərbaycanın kənd təsərrüfatı coğrafiyası : dərslik / A. A. Qurbanzadə ; elmi red. Z. S. Məmmədov. - Bakı : Kooperasiya nəşriyyatı, 2011. - 256 s. : il, cədvəl ; 21 sm. - 150 экз.

21 Azərbaycanda Heydər Əliyevin aqrar siyasəti / Q. Ş. Məmmədov ; red. H. Babaoğlu. - Bakı : Elm, 2013. - 344 s. ; 21,5 sm. - Biblioqr.: s. 337-339. - Kitab Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunur. - 1000 экз..

22 Azərbaycanın kənd təsərrüfatı coğrafiyası : dərslik / A. A. Qurbanzadə ; elmi red. Z. S. Məmmədov. - Bakı : Kooperasiya nəşriyyatı, 2011. - 256 s. : il, cədvəl ; 21 sm. - 150 экз.

23 Azərbaycanın kənd təsərrüfatı - 2017 : statistik məcmuə = The Agriculture of Azerbaijan - 2017 : statistical yearbook / Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi ; məcmuənin rəh. T. Budaqov. - Rəsmi nəşr. - Bakı : n. y., 2017. - 606 s. : cədvəl ; 24 sm. - Azərbaycan və ingilis dillərində. - 175 экз.

24 Azərbaycanın fiziki coğrafiyası : ümumi hissə: dərslik / M. A. Müseyibov. - Bakı : Maarif, 1998. - 400 s. : cədvəl, şəkil ; 21 sm. - 1000 экз.

25 Heydər Əliyev və Azərbaycanın kimya sənayesi = Гейдар Алиев и

химическая промышленность Азербайджана / F. M. Sadıqov ; tərc. Ü. Hüseynova ; red. T. N. Şahıxtinski [et al.]. - Bakı : Azərbaycan nəşriyyatı, 2003. - 143 s. ; 30 sm

26.www.economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasi...1-ci-rubu-uzre/28197

27.www.stat.gov.az/news/index.php?id=3461

